

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

128

1910

91(075)
W-13

1p. 40k.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

91(075)

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Ա-13

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԱՄԻՆ, ԱՓՐԻԿԱ, ԱՄԵՐԻԿԱ ԵՒ ԱՆՏՐԱԼԻՆ

(5-րդ տարւայ ղաարննթաց)

Ասիւ
զաւ
Տ/

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կազմեց

ԱՐՏԱՇԵՍ ԱՐԵՂԵԱՆ

(ըստ Իվանովի, Կրուքերի եւ ուր.)

Գինն է՝ 65 կոպ.
Կազմած՝ 75 կոպ.

ԹԻՖԼԻՍ

Բաժ. ՊՐՕԳՐԵՍՍ. տպար. Դվորց. փ. ա. Վրաց Ազնւականների

1910

Ա Ս Ի Ա

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԱՍԻԱՅԻ ԴԻՐՔԸ ԵՒ ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ասիան շատ մօտ է գտնւում մնացած աշխարհամասերին: Ասիան եւրոպային այնքան մօտ է, կպած, որ կարծէք եւրոպան Ասիայի թերակղզին լինի: Այդ երկու աշխարհամասերի մէջ եղած սահմաններն են համարւում՝ Ուրալեան լեռները, Ուրալ գետը և Կովկասեան լեռնաշղթան:

Աֆրիկայի հետ Ասիան միացած է Սուէզի պարանոցով: Այդ պարանոցի միջով փորած է Սուէզի ջրանցքը: Աւստրալիայի և Ասիայի միջև տարածւում է Մալայեան արշիպելագը: Հիւսիսային Ամերիկայից Ասիան բաժանւած է Բերինգեան նեղուցով, որի լայնութիւնն է մօտ 100 վերստ: Չմեռը, երբ այդ նեղուցը ծածկւում է սառոյցով, Ասիան միանում է Ամերիկայի հետ կարծէք սառցէ կամուրջով:

Ասիան ամենամեծ աշխարհամասն է: Նա $4\frac{1}{2}$ անգամ մեծ է եւրոպայից: Ասիայի արեւմտեան ծայրից մինչև արևելեան ծայրը, ամենաերկայն մասում, մօտ 11 հազար վերստ է. իսկ հիւսիսային ծայրից մինչև հարաւային ծայրը՝ $8\frac{1}{2}$ հազար վերստ: Ասիայի մակերևոյթը բռնում է մօտաւորապէս 40 միլիոն քառակուսի վերստ տարածութիւն:

Ասիայի ամենահիւսիսային ծայրն է Չելիսկին հրանդանը՝ 78 աստիճան հիւսիսային լայնութեան տակ. ամենահարաւային ծայրն է Բուրու հրանդանը՝ 1 աստիճան հիւսիսային լայնութեան տակ. ամենաարեւմտեան ծայրն է Բաքա հրանդանը՝ 43 աստիճան արևելեան երկայնութեան տակ, իսկ ամենաարևելեան ծայրը՝ Դեմնու հրանդանը՝ 208 աստիճան արևելեան երկայնութեան տակ:

2. ԱՓԵՐԻ ԳԾԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ասիայի ափերը շատ են կտրտւած ծովերով և ծոցերով:

Արևելեան կողմից Ասիայի ափերը Մեծ կամ Խաղաղ ովկիանոսն է ողողում, գոյացնելով մի շարք ծովեր. ինչպէս են՝ Բերինգեան, Ախոտեան, Եապոնական, Դեղին, Արեւելեան-Չինական եւ Հարաւային-Չինական ծովերը:

— Հարաւում՝ Հնդկական ովկիանոսն է ողողում Ասիայի ափերը, դարձեալ գոյացնելով ծովեր և մեծ ծոցեր: Նշանաւոր են՝ Բենգալեան, Արաբական, Պարսից ծովերը և Կարմիր ծովը:

Արևմտեան կողմից Ասիայի ափերը ողողում են՝ Ատլանտեան ովկիանոսի մասեր կազմող Սեյ եւ Միջերկրական ծովերը:

Հիւսիսում Ասիայի ափերը ողողում են Հիւսիսային Սառուցեալ ովկիանոսով, որ գոյացնում է միայն մի ծով՝ Կարայի ծովը:

Ասիայի ափերի շատ կտրտելուց է, որ առաջ են եկել բազմաթիւ կղզիներ և թերակղզիներ. սրանք միասին կազմում են Ասիայի մակերևոյթի $\frac{1}{4}$ մասը: Ամենամեծ թերակղզիները գտնւում են հարաւում. դրանք են՝ Արաբիա, Հնդկաչին, Հնդկաստան: Դրանցից շատ աւելի փոքր են՝ Փոքր Ասիա, Կորէա, և Կամչատկա թերակղզիները:

Ասիայի կղզիների մեծ մասը ցամաքային ծագում ունի: Այդ կղզիները գտնւում են գլխաւորապէս հարաւում, մայր ցամաքից ոչ-հեռու: Նշանաւոր են՝ Մալայեան արշիպելագը, Սախային, Եապոնական եւ Յէյլոն կղզիները:

Ասիայի կղզիները, բոլորը միասին վերցրած, ունեն մօտաւորապէս այնչափ տարածութիւն, որչափ միայն Արաբիա թերակղզին:

3. ԱՍԻԱՅԻ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒՄԸ

Եւրոպային Ասիան աւելի մօտ է գտնւում, քան մի ուրիշ աշխարհամաս: Փոքր Ասիան և Միջերկրական ծովի մօտերը տարածւող

ասիական երկրները ամենահին ժամանակներից ծանօթ էին եւրոպացիներին: Հնուց ծանօթ էին սրանց նաև Արարիան և Հնդկաստանը, որոնց հետ առևտրական յարաբերութիւն ունէին: Սակայն Ասիայի ֆնացած տարածութեան մասին եւրոպացիները ոչ մի գաղափար չունէին նոյնիսկ 12-րդ դարում Քրիստոսից յետոյ:

13-րդ դարի վերջում Մարկո Պոլո անունով իտալացի (վենետիկ քաղաքից) յայտնի վաճառական-ճանապարհորդը իր հօր և հօրեղորօր հետ կատարեց մի ուղևորութիւն Միջին Ասիայով դէպի Չինաստան: Այդտեղ ապրեց նա 17 տարի և յետոյ ծովով վերադարձաւ Եւրոպա՝ Հնդկաչինի և Հնդկաստանի փոքրի մօտով: Բուն ճանապարհորդութիւնը, զնալ-գալու ժամանակամիջոցը, տեեց 7 տարի:

Մարկո Պոլոն իր ճանապարհորդութիւնը նկարագրեց այնպէս կենդանի և հետաքրքիր կերպով, որ շատ եւրոպացիների մէջ ցանկութիւն առաջ եկաւ աւելի մօտիկից և լաւ ճանաչելու այն հարուստ, փառթամ երկրները, որ տեսել էր Մարկո Պոլոն: Սակայն ամենքին էլ վախեցնում էին թէ ցամաքային և թէ ծովային ճանապարհների դժարութիւնները *): Գտնել ծովային ճանապարհ դէպի Հնդկաստան,—այն այն հարցը, որ սկսեց զբաղեցնել եւրոպացի ծովագնացներին:

15-րդ դարի վերջում Կոլումբոսը (գարձեալ իտալացի), համոզւած լինելով որ երկիրը գտնդի ձև ունի, ճանապարհ ընկաւ Եւրոպայից Հնդկաստան՝ Ատլանտեան ովկիանոսով միշտ դէպի արևմուտք դիմելով: Իր ճանապարհին Կոլումբոսը գտաւ Ամերիկան, բայց Հնդկաստան չհասաւ:

Համարեա Կոլումբոսի հետ միաժամանակ՝ Վասկո-դէ-Գամա անունով պորտուգալացի ծովագնացը ճանապարհ ընկաւ դէպի Հնդկաստան՝ Աֆրիկայի շուրջը պտտելով: Այդ ճանապարհորդութիւնը անցաւ յաջող,—գտնեց ծովային ճանապարհը դէպի Հնդկաստան:

Շուտով իսպանացի Մագելլանը գտաւ մի երկրորդ ճանապարհ ևս դէպի Հնդկաստան: Աշխարհի շուրջը կատարելիք իր ճանապարհորդութեան միջոցին Մագելլանը անցաւ Ամերիկայի հարաւով և գտաւ դէպի Ասիա տանող ճանապարհը՝ արևելքից: Այս ճանապարհորդութեան միջոցին գտնեցին Ֆիլիպպինեան կղզիները: Սրանից յետոյ արդէն եւրոպացիները սկսեցին աւելի շուտ-շուտ ծովով ճանապարհորդել դէպի Հարաւային և Արևելեան Ասիայի փոքրը: Պորտուգալացիները և իսպանացիները բազմաթիւ գաղութներ սկսեցին հիմնել Հնդկաստանում և Հնդկական արշիպելագի կղզիներում: 17-րդ դարում աւելի զօրացան, գերիշխող դարձան անգլիացիները և հոլանդացիները, որոնք իսպա-

*) Սուէդի ջրանցքը այն ժամանակ դեռ չկար, իսկ Աֆրիկայի շուրջը դեռ ոչ ոք ծովով չէր անցել:

նացիները և պորտուգալացիները ձեռքից շատ գաղթավայրեր խլեցին: Քանի աւելի էին շատանում եւրոպացիների կալածները Ասիայում, քանի աւելի էր զարգանում առևտուրը, այնչափ էլ աւելի ու աւելի էին ծանօթանում եւրոպացիները Ասիայի զանազան, գլխաւորապէս ծովափնեայ մասերի հետ:

16-րդ դարում ռուս կազակները կտրելով անցան Ուրալեան լեռները և գտան Սիբիրը, որի մասին մինչև այն ժամանակ եւրոպացիները ամենևին բան չգիտէին: Տիրելով սկզբում արևմտեան Սիբիրին՝ կազակները աւելի ու աւելի շարժեցին դէպի արևելք և հասան Մեծ Ուկրաինայի փերին: 1648 թւականին կազակ Սևմոն Դեմենը գտաւ Ասիայի ամենաարևելեան հրաւնդանը, որն և այժմ նրա անունով է կոչւում:

Սակայն Դեմենի գիւտը երկար ժամանակ անծանօթ էր մնում եւրոպային: Ռուսաց Պետրոս Մեծ կայսրը դեռ չգիտէր՝ Ասիան միացած է Ամերիկայի հետ, թէ՞ բաժանւում է նրանից նեղուցով: Ահա այս հարցի լուծումը Պետրոս Մեծը յանձնարարեց ռուսական նաւատորմի նաւապետ Բերինգին: Հարկաւոր պատրաստութիւնները տեսնելով Պետերբուրգում, Բերինգը ցամաքային ճանապարհով դէպի արևելք դիմեց: Մի քանի տարուց յետոյ նա հասաւ Կամչատկա . այնտեղ նա մի նաւ շինեց, որով և ծով դուրս եկաւ: Ռուսեմասիրեց այն ծովը և նեղուցը, որոնք այժմ նրա անունով (Բերինգեան) են կոչւում:

Այդ ժամանակներում նաև յաջողեց Չելլուսկին անունով մի ռուս ճանապարհորդի՝ ցամաքային ճանապարհով հասնել մինչև Ասիայի ամենահիւսիսային հրաւնդանը, որն և այժմ նրա անունով է կոչւում:

Այսպէս ուրեմն՝ եւրոպացիներին ամենից առաջ յայտնի դարձաւ Արևմտեան Ասիան, ապա՝ Հարաւային, Արևելեան և Հիւսիսային Ասիան: Դեռ անծանօթ էր մնում Կենտրոնական Ասիան: Մարկո Պոլո-ից յետոյ երկար ժամանակ եւրոպացիներից ոչ ոք չէր ճանապարհորդել այն կողմերը: Միայն 19-րդ դարի կէսերում ռուս ճանապարհորդները հիւսիսից, իսկ անգլիացի ճանապարհորդները հարաւից սկսեցին մուտք գործել Կենտրոնական Ասիա և ռուսեմասիրել այն: Մեծ ծառայութիւններ է մատուցել այդ բանում ռուս ճանապարհորդ Պրժևալսկին, որ չորս անգամ է ճանապարհորդել Կենտրոնական Ասիա: Նա ձեռնարկեց նաև 5-րդ ճանապարհորդութեան, սակայն նրա ոյժերը սպառւել էին արդէն. նա մեռաւ Տեան-Շան սարի ստորոտում:

Ներկայումս էլ կան Ասիայում այնպիսի վայրեր, որտեղ դեռ ևս չեն եղել եւրոպացի ճանապարհորդներ, — Արաբիայի և Իրանի բարձրաւանդակի խորքերը, Տիբետի, Հնդկաչինի մի քանի մասերը, նաև մեծ կղզիների խորքերը:

4. ԱՍԻԱՅԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ասիան իր մակերևոյթի կազմութեամբ ամենաբարձրն է հինգ աշխարհամասերի մէջ: Ասիայում են գտնուում երկրագնդի ամենաբարձր սարերը և բարձրաւանդակները: Այնտեղ են գտնուում նաև ամենաբնագարձակ հարթութիւնները: Հարթութիւնները կազմում են Ասիայի ամբողջ մակերևոյթի ընդամենը $\frac{1}{4}$ մասը, իսկ բարձրութիւնները՝ $\frac{3}{4}$ մասը: Բարձրութիւնները տարածւում են մայր ցամաքի միջին մասում, որոնցից գլխաւորները բաղկացած են լեռնաշղթաներից: Լեռնաշղթաների մէջ նկատելի է որոշ կանոնաւորութիւն. այսինքն՝ ամեն մի շղթայ աղեղի նմանութիւն ունի, որի գուրս ցցւած մասը նայում է կամ դէպի Մեծ, կամ դէպի Հնդկական ովկիանոսը:

Դէպի Մեծ ովկիանոսն են նայում՝ *Բայկալեան, Եւրոպայեան, Մոսկովեան, Խինհան, Չինական* լեռները և այլն:

Գուրս ցցւած մասով դէպի հարաւ (Հնդկական Ովկիանոս) են նայում՝ *Սայանեան, Ալտայեան, Տեան-Շան, Կովէն-Լուն, Կարակորում, Հիմալայեան, Հինդուկուշ, Հարաւային-Իրանի* լեռները, և այլն: Ասիայի և Եւրոպայի մէջ է ընկնում Կովկասեան լեռնաշղթան:

Ամենից բարձր են (ոչ միայն Ասիայում, այլ նաև ամբողջ երկրագնդի վրայ) *Հիմալայեան* և *Կարակորում* սարերը: Հիմալայեան սարերի ամենաբարձր գագաթը՝ *Էւերեստ*, համարեա $8\frac{1}{2}$ վերստ բարձրութիւն ունի ովկիանոսի մակերևոյթից. իսկ Կարակորումի գագաթը՝ *Գոդվին-Օստէն*, 8 վերստից բարձր է:

Հիմալայեան և Կարակորում սարերը ծածկւած են յաւիտենական ձիւնով և սառցադաշտերով*): Ձեան սահմանը զրտնրւում է $4\frac{1}{2}$ վերստ բարձրութեան վրայ: Մնացած սարերից շատերի գագաթներն ևս 7 վերստ բարձրութեան են հասնում և մշտապէս ձիւնով են ծածկւած:

*) Դրանից է առաջ եկել և «Հիմալայ» անունը, որ նշանակում է «ձեան հայրենիք»:

Լեոնաշղթաների մեծ կուտակում ենք տեսնում մենք Պամիր կոչւած լեոնային երկրում, որտեղ իրար են կաշում Կարակորում, Կուէն-Լուն, Տեան-Շան և Հինդուկուշ սարերը:

(Այսպէս է նաև Տիրետ բարձրաւանդակը (սարահարթը): Նրա սահմաններն են—հարաւից՝ Հիմալայեան, հիւսիսից՝ Կուէն-Լուն սարերը: Այդ բարձրաւանդակի կենտրոնական մասը կտրուած է բազմաթիւ լեոնաշղթաներով, որոնք Հիմալայեան սարերին զուգահեռական են ձգւած: Տիրետը ամենաբարձր սարահարթն է երկրագնդի վրայ. նրա միջի բարձրութիւնը 4 վերստից աւելի է:

Արեւմտեան Ասիայում նշանաւոր են՝ Հայաստանի, Փոքր Ասիայի և Իրանի բարձրաւանդակները: Սրանք իրենց կազմութեամբ նման են արեւելեան Ասիայի սարահարթներին, միայն թէ նրանցից աւելի ցածր են:

Նշանաւոր են նաև Դեկանի (Հնդկաստանում) և Արաբիայի բարձրաւանդակները. սրանք իրենց կազմութեամբ տարբերում են վերոյիշեալ սարահարթներից. հողակոշտերից են բաղկացած և նման են Աֆրիկայի սարահարթներին:

Ասիայի դաշտավայրերը տարածւում են մայր ցամաքի ծայրերում. ամենամեծ դաշտավայրը գտնւում է հիւսիսարեւմուտքում: Նրա հիւսիսային մասը կոչւում է Սիբիրի դաշտավայր և ընկած է դէպի Հիւս. Սառուցեալ ովկիանոսը: Հարաւային մասը կոչւում է Արայօ-Կասպիական կամ Թուրանի դաշտավայր և ընկած է դէպի Կասպից ծովը: Այդ դաշտավայրը ծովի մօտերքը տեղ-տեղ ովկիանոսի մակերևոյթից էլ ցածր է:

Աբալօ-Կասպիական դաշտավայրի տեղը առաջ ծով է եղել, տարածւած Ասիայի և Եւրոպայի մէջ: Այդ ծովի մնացորդներն են Կասպից և Արալեան լճերը: Կասպից լիճը կամ ծովը ժամանակի ընթացքում չափազանց նստել է. այնպէս որ նա այժմ ովկիանոսի մակերևոյթից նոյն իսկ 10 սաժէնով ցածր է:

Ասիայի մնացած դաշտավայրերը մեծ չեն: Նրանք առաջ ծովերի ծոցեր են եղել: Մեծ գետերը շրջակայ սարերից դարերի ընթացքում հող, աւազ, տիղմ են քշել-բերել և լցրել ծոցերը ու նրանցից այդպիսով դաշտավայրեր գոյացրել: Այսպէս

են օրինակ՝ Միջագետքի դաշտավայրը, որ գոյացրել են Տիգրիս և Եփրատ գետերը, Հնդկաստանի դաշտավայրը, որ գոյացրել են Ինդոս, Գանգէս և Բրահմապուտրա գետերը, Չինական դաշտավայրը, որ գոյացրել է Դեղին գետը:

Ասիայի կղզիները մեծ մասով ցամաքային ծագում ունեն. ուստի նրանց մակերևոյթի կազմութիւնը նոյնն է, ինչ որ մայր ցամաքի՝ նրանց մօտ գտնւող մասերինը: Այսպէս՝ Յէյլոն կղզին նոյնպիսի հողակոշտ մակերևոյթ ունի, ինչ որ նրա մօտ գտնւող Դեկանը: Ասիայի արևելեան ծայրերին մօտ գտնւող Եապոնական և այլ կղզիները ներկայացնում են լեռնաշղթաներ, ձգւած ովկիանոսի մէջ:

5. ԿԼԻՄԱՆ

Ասիան, չհաշւած նրա ամենահարաւային կղզիները, ամբողջապէս հիւսիսային կիսագնդում է գտնւում:

Նա շատ մեծ է, մակերևոյթի կազմութիւնն էլ բազմազան է: Այս պատճառով Ասիայի կլիման ևս բազմազան է, տարբեր մասեր միանգամայն տարբեր կլիմայ ունեն: Ասիայի $\frac{1}{5}$ մասը գտնւում է ցուրտ գօտում, $\frac{1}{5}$ -ը՝ տաք գօտում, իսկ ամենամեծ մասը, $\frac{3}{5}$ -ը, գտնւում է բարեխառն գօտում:

Նայելով կլիմային՝ Ասիան բաժանւում է 5 շրջանի. 1) Հիւսիսային Ասիա, 2) Կենտրոնական Ասիա, 3) Հարաւային Ասիա, 4) Արևելեան Ասիա և 5) Արևմտեան Ասիա, — Պամիրից արևմուտք ընկնող բոլոր երկիրները:

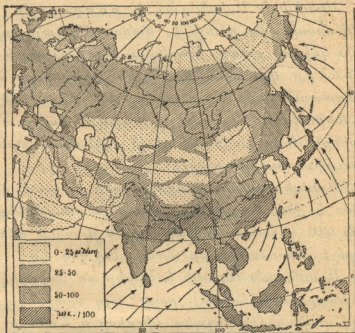
Հիւսիսային Ասիայում է գտնւում ամբողջ Սիբիրը. Այս շրջանի կլիման ցուրտ է: Արեգակը շատ թոյլ է տաքացնում այդ շրջանը: Բևեռային շրջանակից հիւսիս ձմեռ ժամանակ լինում է բևեռային գիշեր (կամ խաւար), որի միջոցին արեգակը երկար ժամանակ չէ երևում և երկիրը լուսաւորւում է միայն լուսնով, աստղերով և հիւսիսափայլով: Ձիլիսկին հրաճանդի վրայ բևեռային գիշերը տևում է ամբողջ 4 ամիս շարունակ: Այս պատճառով էլ ձմեռը Հիւս. Ասիայում խիստ ցուրտ է լինում: Այնտեղ սառնամանիքները հասնում են

երբեմն մինչև 60⁰, իսկ Լենայի գետաբերանում՝ նոյն իսկ 70⁰: Հողը սառչում է այնչափ խորը, որ ամառը միայն երեսից է հալչում. այսպէս է՝ ոչ միայն հեռաւոր հիւսիսում (տունդրաներում), այլ մինչև անգամ Բայկալեան լճի մօտ, որտեղ արդէն անտառներ կան: Թէպէտ ամառը Հիւսիսային Ասիայում տաք է լինում, բայց տարւայ տաքութեան միջին աստիճանը այնուամենայնիւ շատ ցածր է, այսինքն՝ Սիբիրի մեծագոյն մասում 0⁰-ից էլ ցածր: Հիւսիսային Ասիան խոնաւութիւն ստանում է Սառուցեալ ովկիանոսից. միայն այդտեղից ցուրտ ու չոր քամիները կարողանում են սակաւ քանակութեամբ գոլորշի բերել Հիւս. Ասիա. Մեծ և Հնդկական ովկիանոսներից Հիւսիսային Ասիան կտրւած է բարձր սարերով և բարձրաւանդակներով: Արեւմուտքում Ատլանտեան ովկիանոսից նա բաժանւած է Ուրալեան սարերով և Եւրոպայի մայր ցամաքով. դրա համար էլ այդ ովկիանոսից քամիների բերած մթն ու յոյստային տեղումները զգալի չափով պակասում, քչանում են: Այս է պատճառը որ Հիւսիսային Ասիայի կլիման ցուրտ լինելով՝ նաև չոր է, ցամաքային:

Կենտրոնական Ասիան բարձր մակերևոյթ ունի. նա հեռու է գտնւում ովկիանոսներից, շրջապատւած է բարձր սարերով. այդ սարերը չեն թողնում, որ ծովային քամիները փչեն դէպի երկրի ներսերը: Այդ պատճառով էլ Կենտրոնական Ասիայի կլիման շատ չոր է, աւելի չոր և ցամաքային, քան Հիւս. Ասիայի կլիման: Չափազանց սակաւ է պատահում, որ երկնակամարի վրայ ամպեր երևան: Այդ պատճառով էլ ամառ ժամանակ սարահարթները անարգել կերպով տաքանում են բարձր երկնակամարում գտնուող արեգակով, բայց գիշերներն էլ նոյն արագութեամբ սառչում են: Յերեկները յաճախ անտանելի շոգ է լինում, իսկ գիշերները՝ սառնամանիք: Չմեռն էլ, երբ արեգակը ցածր է թեքւած, լինում է դաժան ցուրտ: Այսպիսով՝ Կենտրոնական Ասիայի կլիման խիստ ցամաքային է, — ձմեռները սաստիկ սառնամանիքներ են լինում, իսկ ամառները սաստիկ շոգեր:

Հարավային Ասիան (այսինքն՝ Հնդկաստանը, Հնդկաչինը և Մալայեան արշիպելագը) ունի տաք կլիմայ։ Ամառ ժամանակ արեգակը գտնւում է մարդու գլխավերեքը և շատ սաստիկ է այրում։ Նոյնիսկ ձմեռայ ամիսներին արեգակը բաւական

բարձրանում է երկնակամարի վրայ։ Այնպիսի ձմեռներ, ինչպէս մեր երկրում են, այնտեղ ամենևին չեն լինում. երկիրը երբեք չէ ծածկւում ձիւնով։ Ձմեռայ և ամառայ ամիսների մէջ համարեաւորեբուժին չըկայ. տարւայ տաքութեան

միջին աստիճանը ամեն տեղ 20° - ից բարձր է*)։

Հարավային Ասիան մօտ է գտնւում Հնդկական տաք ովկիանոսին, որից շատ գոլորշի է բարձրանում։ Այդ պատճառով էլ Ասիայի այդ մասի կլիման խոնաւ է։ Մթնոլորտային տեղումներ են բերում գլխաւորապէս հարաւ-արեւմտեան մուսսոնները, որոնք տարւայ ամառային ամիսներին, երբ մայր ցամաքը աւելի շատ է տաքացած լինում քան ովկիանոսը, փչում են ովկիանոսից դէպի մայր ցամաք։ Ձմեռը մուս-

*) Այսպէս՝ Սումատրայի հարավային մասում ամենաշոգ ամառայ տաքութեան միջին աստիճանն է 27° , իսկ ամենացուրտ ամառանը՝ 26° ։

սոսնները փշուժ են հակառակ ուղղութեամբ, — մայր ցամաքից դէպի ովկիանոս: Մթնոլորտային տեղումներ բերում են միայն ովկիանոսից փշող (ամառը) մուսսոնները: Այդ պատճառով էլ Հարաւային Ասիայում ամառը շատ յաճախ և յորդ անձրևներ են գալիս:

Արեւելեան Ասիան լաւ է ոռոգւում. պատճառը Մեծ Ովկիանոսի մօտ լինելն է, մանաւանդ՝ այդ ովկիանոսի Կուրօ-Սիլօ կոչւած տաք հոսանքը: Հարաւ-արեւելեան մուսսոնները փշում-անցնում են յիշած տաք հոսանքի վրայով և առատութեամբ մայր ցամաք են բերում մթնոլորտային տեղումներ: Չմեղը մուսսոնները փշում են հակառակ ուղղութեամբ, այսինքն մայր ցամաքից դէպի ովկիանոս, ուստի և բերում են չորութիւն ու ցրտութիւն:

Արեւելեան Ասիայի հիւսիսային մասում ձմեռը բաւական խիստ է լինում և երկար տեւում. սառնամանիքը այնտեղ երբեմն 20⁰ է հասնում: Հարաւային մասում ձմեռը շատ աւելի մեղմ է լինում: Ամառը ամեն տեղ շոգ է:

Արեւմտեան Ասիայի և Արեւելեան Ասիայի կլիմաների մէջ ևս տարբերութիւն կայ. բայց այդ տարբերութիւնը այնչափ աչքի ընկնող չէ, ինչպէս Հիւսիսի և Հարաւի մէջ: Արեւալը թէ Արեւելքում և թէ Արեւմուտքում հաւասարապէս բարձր է լինում հորիզոնի վրայ. միայն թէ՛ Արեւելքը ողողում է հսկայական ովկիանոսով, մինչ Արեւմուտքը՝ միայն Արաբական, Կարմիր և Միջերկրական ծովերով: Այն ևս կայ, որ Արեւմուտքը հարեան է Աֆրիկայի չոր մասին: Այս պատճառով էլ Արեւմտեան Ասիայի (այսինքն Իրանի, Արաբիայի և Փոքր Ասիայի) կլիման չոր է: Ամառը այնտեղ սաստիկ շոգեր և երաշտներ են լինում, յաճախ 50⁰ տաք է անում: Չմեղը եղանակը ցուրտ է, յաճախ անձրևներ են գալիս և սարերի լանջերը ծածկւում են ձիւնով:

Ասիայի կլիման էլ ցոյց է տալիս այնպիսի աչքի ընկնող հակապատկերներ, ինչպէս որ նրա մակերևոյթի կազմութիւնը, — դաժան ցուրտ՝ հիւսիսում, իսկ այրող շոգ՝ հարաւում. չափազանց չորութիւն Կենտրոնական Ասիայում, իսկ առատ խոնավութիւն՝ Հարաւային և Արեւելեան Ասիայում:

6. ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼՃԵՐԸ

Ասիայի բոլոր մեծ գետերը իրենց սկիզբն են առնում ովկիանոսներից հեռու, Կենտրոնական Ասիայի բարձրութիւններից և հոսում են դէպի զանազան կողմեր: Ասիայի գետերից մեծ մասը շատ երկայն է և ջրառատ:

Ասիայի հիւսիսային մասով դէպի Սառուցեալ ովկիանոս են հոսում հետեւեալ գետերը.—Օր (Իրտիշ վտակով), Ննիսէյ և Լենա: Օր գետը Իրտիշ վտակի հետ միասին ամենաերկայն գետն է Ասիայում¹⁾ (նրա ջրաբաշխն էլ (այսինքն այն տարածութիւնը, որ ջուր է մատակարարում պետին) ամենաընդարձակն է:

Թէպէտ Հիւսիսային Ասիայում սակաւ մթնոլորտային տեղումներ են թափւում, բայց և այնպէս այնտեղ հոսող գետերը ջրառատ են: պատճառը այն է, որ ջուրը սակաւ է գոլորշիանում ցուրտ կլիմայի շնորհիւ: Այս գետերը իրենց ընթացքի մեծ մասում հոսում են հանգարտ (ինչո՞ւ) և յարմար են նաւագնացութեան համար: Սառուցեալ ովկիանոսը, ուր թափւում են այդ գետերը, միշտ լիքն է լինում սառույցով: Հէնց իրենք գետերն էլ երկար ժամանակով սառչում են, իսկ գարնանը նրանք դուրս են գալիս ամերից)

Մեծ են նմանապէս այն գետերը, որոնք հոսում են դէպի Մեծ կամ Խաղաղ ովկիանոս: Սրանք են՝ Ամուր, Դնիլն (կամ Զոանգո), Կապոյտ (կամ Շանցէզձեան) գետերը:

Ամենից աւելի ջրառատ են լինում այս գետերը ամառ ժամանակ, երբ անձրևներ շատ են գալիս: Գարնանը գետերը ջրառատ չեն լինում, որովհետեւ նրանց ջրաբաշխներում քիչ է ձիւն գալիս: Այս գետերից նաւագնացութեան համար

1) Եթէ Իրտիշը համարենք Օրի գլխաւոր վտակը, այդ դէպքում նրա երկայնութիւնը կանի 5,000 վերստից աւելի: Նրանից աւելի երկայն են երկրագնդի վրայ միայն հետեւեալ գետերը—Միսսիսիպի Միսսուրիի հետ (Հիւս. Ամերիկայում), Նեղոս (Աֆրիկայում) և Ամազոն (Հար. Ամերիկայում):

ամենայարմարն է Կապոյտ գետը: Այս գետի հոսանքով նոյն-
իսկ ովկիանոսի նաւեր կարող են բարձրանալ գետաբերանից
մինչև 1,000 վերստ վեր: Դեղին գետը, ընդհակառակը, սակաւ
նաւագնաց է: Նրա սղոտոր ջուրը շարունակ ահագին քանա-
կութեամբ դեղին տիղմ է բերում և նստեցնում հունի վը-
րայ: (Այդ տղմից գետի ստորին հոսանքում գոյանում են շա-
րունակ նորանոր ծանծաղուտներ: Ժամանակ առ ժամանակ
այդ գետը նոյնիսկ բողորովին փոխում է իր հունը. 50 տա-
րի առաջ Դեղին գետը չէր թափւում Չժիլի ծոցը, այլ Դեղին
ծովը, — Կապոյտ գետի գետաբերանից ոչ հեռու*):

Հնդկական ովկիանոս թափւող գետերից ամենա-
նշանաւորներն են՝ Գանգէս, Բրահմապուտրա, Ինդոս, Տիգրիս և
Նփրատ գետերը: Սրանք բոլորը սարերից ահագին քանակու-
թեամբ աւազ և տիղմ են բերում, որոնք և գետերի ստորին
հոսանքում նստում են ու գոյացնում ծանծաղուտներ: (Այս
պատճառով էլ յիշած գետերը համարեա թէ պէտք չեն նաւա-
գնացութեան համար: Ծովի մօտերքը նրանք գոյացնում
են դելտաներ, բաժանելով մանր ճիւղերի, որոնք և
մտնելի չեն ծովային նաւերի համար: Յատկապէս շատ ճիւ-
ղեր ունի Գանգէսի և Բրահմապուտրայի դելտան: Այս դելտան
 $2\frac{1}{2}$ անգամ մեծ է Մոսկւայի նահանգից):

Կենտրոնական Ասիայում (նմանապէս՝ Թուրանի հար-
թութեան վրայ, Իրանում և Արաբիայում մթնոլորտային տե-
ղումներ քիչ են թափւում, իսկ ջուրն էլ շատ է գոլորշիանում:
Այս պատճառով յիշած տեղերում) քիչ գետեր կան. եղած
գետերն էլ մեծ մասով անապատային են, այսինքն՝ չեն
հասնում ովկիանոսին, այլ կորչում են աւազուտներում կամ
թափւում են չհոսող լճեր: Այս գետերից ամենանշանաւորներն
են՝ Սիր-Դարեա և Ամու-Դարեա, որոնք թափւում են Արա-
ւեան լիճը:

*) Հունը փոխելով Դեղին գետը հեղեղում է դաշտեր, գիւղեր և
նոյնիսկ ամբողջ քաղաքներ. այդ միջոցին ոչնչանում են հազարաւոր
մարդիկ:

Լճեր Ասիայում շատ կան: Նրանցից ամենամեծերն են՝ Կասպից և Արալեան լճերը, որոնց ջուրը աղի է: Անուշ ջուր ունեցող լճերը (Ասիայում) իրենց մեծութեամբ յետ են մնում Ամերիկայի և Աֆրիկայի նոյնատեսակ լճերից: Դրանցից ամեն մեծն է Ասիայում՝ Բայկալ լիճը ($1\frac{1}{2}$ վերստից աւելի խորութեամբ, աշխարհի ամենախոր լիճը): Արալօ-Կասպիական հարթութեան վրայ գտնուող լճերը, մեծ մասով, հնումը այդտեղ եղած ծովի մնացորդներն են. այդ պատճառով նրանց ջուրը աղի է:

7. ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ասիայի բուսականութիւնն էլ այնպէս բազմազան է, ինչպէս կլիման: Ասիայում կարելի է հանդիպել բոլոր գօտիների բուսականութեան, — սկսած տունդրաներից մինչև արևադարձային անտառները:

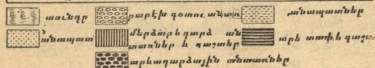
Ասիայի հիախալին ցուրտ մասը ծածկւած է տունդրաներով և փշատերև անտառներով: Տունդրաները տարածւում են Սառուցեալ ովկիանոսի ափերին, որտեղ ոչ միայն ձմեռը լինում է սաստիկ, այլ նաև ամառը ցուրտ է ու մառախլադատ: Այն վայրերում, որտեղ սաստիկ ձմեռւանից յետոյ գոնէ ամառը տաք է լինում, այնտեղ աճում են սիբիրական անտառներ, որոնք տալիս են կոշտ: Այդ տալիաները մեծ տարածութիւն են բռնում — սկսած Ուրալեան լեռնաշղթայից մինչև Մեծ ովկիանոսի ափերը: Մարդկային ձեռքը դեռ քիչ է կպել այդ անտառներին. մի քիչ կտրւած են նրանք միայն Սիբիրի երկաթուղու երկայնութեամբ:

Կենտրոնական Ասիան, Թուրանի հարթութիւնը եւ Արեւմտեան Ասիան ծածկւած են միապաղաղ անապատներով և տափաստաններով: Անապատներից նշանաւոր են՝ արևելքում — Գորրի, իսկ արևմուտքում — Արաքիս: Այս գօտում անտառներ կան միայն սարերի լանջերին, նաև գետերի ափերին գտնուող ովազիաներում:

Ուվազիսներում լաւ են աճում պտղատու ծառեր, ինչպէս օրինակ՝ խնձորենի, դեղձի, ծիրանի: Իսկ արեւմտեան Ասիայում աճում են մշտադալար ծառեր. օրինակ՝ ձիթենի: Իրանի հարաւում և Արարիայում աճում է փխրիկեան արմաւենին:

Հարաւային Ասիայում, որտեղ կլիման տաք է և ոռոգումը լաւ, աճում են արեւադարձային անտառներ: Սրանք ծածկում են Հնդկաստանի և Հնդկաչինի ամենախոնաւ տեղերը և Մալայեան արշիպելագը:

Հարաւային Ասիայի աւելի չոր մասերում տարածւում են արեւադարձային տափաստաններ, որոնք սաւանն են կոչւում. դրանք խիտ կերպով ծածկւած են վայրի խոտերով:

Նկ. 3. Բուսականութեան տարածումը Ասիայում:

Օգտակար բոյսերով Ասիան աւելի հարուստ է, քան մնացած բոլոր աշխարհամասերը: Ասիայում առաջին անգամ մարդու ձեռքով են զտնւել, վայրի դրութեան մէջ, բազմաթիւ

Արեւելեան Ասիայում, այսինքն չինական հարթութեան և Նապոնական կղզիների վրայ, տարածւում են կանաչ և արգաւանդ դաշտեր ու փարթամ այգիներ. իսկ չինական և եսպոնական սաւրերի լանջերին աճում են մերձարեւադարձային անտառներ՝ մշտադալար ծառերով:

նշանաւոր բոյսեր, որոնք այժմ մշակուում են մեծ քանակութեամբ:

Այսպէս օրինակ՝ Արեւմտեան Ասիայում առատօրէն աճում են ցորեն, վուշ, սոխ: Հարաւային Ասիան բրնձի, շաքարեղէգնի, բանանի, վարունգի հայրենիքն է. իսկ Արեւելեան Ասիան՝ թէյի հայրենիքն է:

8. ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Ասիայի կենդանական աշխարհը շատ հարուստ է: Կենդանիները բազմատեսակութեամբ Ասիան առաջին տեղն է բռնում բոլոր աշխարհամասերի մէջ: Այնտեղ պատահում են Եւրոպական-Ասիական, Հնդկական, Աֆրիկայի և նոյնիսկ Աւստրալիայի շրջանների կենդանիներ: Եւրոպական - ասիական և հնդկական շրջանների կենդանիների երբեք չեն հանդիպում են ընդարձակ տարածութեան վրայ: Ամբողջ կենտրոնական և արեւելեան Ասիայի, նաև հիւսիսային և արեւմտեան Ասիայի մեծ մասին յատուկ են եւրոպական - ասիական շրջանի կենդանիներ:

Տունդրաներում ամառ ժամանակ լինում են շատ տեսակ կենդանիներ, յատկապէս թռչուններ, որոնք ահագին երամաներով Հարաւային Ասիայից չուում են գէպի

Նկ. 4. 1—ցորեն, 2, 3—գարի, 4—վարակ, 5—կարկի, 6—հաճար:

Մառուցեալ Ուկրաինոսի ափերը: Այստեղ նրանց զբաւողը սնունդի առատութիւնն է, ուր կան ամեն տեսակ ձկներ և բոյսեր: Աշնանը նրանք կրկին չուում են դէպի տաք երկիրներ: Չմեռն տունգրաներում սակաւաթիւ կենդանիներ են մնում—սպիտակ կաքաներ, բեկռային աղէսներ, հիւսիսային եղջերուներ: Սըրանք էլ մեծ մասով ձմեռը դէպի տալգա են չուում:

Տալգան հարուստ է աղւամազ գազաններով: Այնտեղ կան բազմաթիւ սկիւռներ, աղէսներ, գայլեր, արջեր և այլն: Արեւելեան Սիրիւրում են լինում աղւամազ գազաններից ամենաթանգազինները—սամոյրներ և սպիտակ կզաքիսներ: Տալգայում շատ են լինում նաև անտառային թռչուններ—մայրի հաւեր, փայտմորիկներ և այլն:

Տափաստաններում (ստէպ) ապրում են բազմաթիւ կրծող և սմբակաւոր կենդանիներ, որոնք սնւում են խոտով: Չմեռ ժամանակ կրծողները թագնւում են որջերում և քուն մտնում, իսկ սմբակաւորները խոտ են ճարում ձեան տակից, որ միայն բարակ շերտերով է ծածկում ասիական տափաստանները:

Նկ. 5. Բրինձ.

Նկ. 6. Բամբակ:

Արեւմտեան Ասիայի տափաստաններում ապրում են թէ սմբակաւոր և թէ կրծող կենդանիներ, միայն թէ աւելի պակաս քանակութեամբ. պատճառն այն է,

որ այնտեղ աւելի շատ մարդ է ապրում և բաւականաչափ գիշատիչ գազաններ ևս կան: Սրանցից մի քանիսը Աֆրիկայի շրջանի ծագում ունեն, օրինակ՝

բորենին, շնագայլը: Արաբիայում և տեղ-տեղ Իրանում պատահում է նոյն իսկ առիւծ:

Հարաւային Ասիայի արեւադարձային անտառներում և սաւանններում կան բազմաթիւ և բազմազան կենդանիներ: Նրանցից շատերը ապրում են միայն արեւադարձային գօտում և անկարող են դիմանալ բարեխառն երկրների ցրտին: Այսպէս են, օրինակ, մարդանման կապիկները և հաստակաշի հնդկական փիղը, ռնգեղջիւրը և տապիրը*):

Նկ. 7. Բանան:

Արեւելեան Ասիան այնչափ խիտ է մարդկային բնակութեամբ և այնչափ շատ է մշակած, որ վայրի կենդանիները այնտեղ համարեա թէ բնաջինջ են արւած:

Համարեա բոլոր բնատանի կենդանիները Ասիացից են գուրսեկեր, որոնք և ներկայումս ծառայում են մարդկանց՝ բոլոր աշխարհամասերում: Մարդիկ նրանց առաջին անգամ Ասիայում գտան վայրի վիճակի մէջ և ընտանե-

Նկ. 8. Տապիր:

*) Հար. Ասիայի գիշակեր կենդանիներից ամենաուժեղն է բնագանձան վագրը: Կան բազմաթիւ թունաւոր օձեր, կոկորդիլոսներ և այլն:

երկաթուղու երկայնութեամբ ձգւած են ոռւս գաղթականներ զիւղեր: Մեծ աշխատանք թափելով նրանք հազիւ կտրտում են խիտ անտառները, մաքրում հողը ծառերի արմատներէից և վարում այն: Սիրիւր հիւսիսային կէսում միանգամայն անկարելի բան է երկրագործութեամբ պարապելը:

Ասիայի տափաստանները շատ չոր են. երկրագործութեան համար նրանք մեծ մասով անյարմար են: Այդ պատճառով էլ այնտեղ ապրում են զլխաւորա-

Նկ. 10. Ռեմգալեան վագր՝ եղեգնուսնեում.

պէս քոչւոր-խաշնարածներ, օրինակ՝ մոնղոլներ, կիրգիզներ, --որոնք արօտատեղեր վնտրելով անդադար մի վայրից ուրիշ վայր են թափառում: Իրենց հօտերն արածացնելու համար քոչւորներին անհրաժեշտ են բնգարձակ տարածութիւններ. ուստի և նրանց տափաստանները շատ սակաւամարդ բնակութիւն ունեն:

Տափաստաններից էլ աւելի սղակաս բնակութիւն կայ հաստատւած անապատներում: Այստեղ մարդ ապրել կարող է միմիայն ուղղիւններում:

Բոլորովին այլ բան ենք տեսնում մենք Ասիայի հարաւային և արեւելեան մասում, որտեղ ամբողջ մարդկութեան կէսն է ապրում և որտեղ ազգաբնակութիւնը վերին աստիճանի խիտ է: Հնդկաստանի և Չինաստանի հարթութիւններում ազգաբնակութեան խտութիւնը հասնում է մինչև 200 (և նոյնիսկ աւելի) մարդու՝ 1 քառ. վերստի վրայ: Այսպիսի խիտ ազգաբնակութեան պատճառը երկրի տաք, խոնավ և արգաւանդ լինելն է, որ առատօրէն վարձատրում է մարդու աշխատանքը: Անյիշատակ ժամանակներից սկսած այնտեղ ապրում են հաստատաբնակ երկրագործ ժողովուրդներ—հնդիկներ, չինացիներ և ուրիշ ժողովուրդներ:

Ասիայի ժողովուրդների մեծ մասը պատկանում է դեղին ցեղին. Այդ ժողովուրդները կազմում են Ասիայի ամբողջ ազգաբնակութեան կէսից աւելին և բռնում են նրա տարածութեան $\frac{3}{4}$ -ը (տես նկ. 11): Դեղին ցեղին պատկանող զբլխաւոր ժողովուրդներն են—չինացիները, մոնղոլները և մալայցիները:

Մպիտակ ցեղը բնակւում է Հնդկաստանում, Արեւմտեան եւ մասամբ Հիսիսային Ասիայում: Այդ ցեղին պատկանող գլխաւոր ժողովուրդներն են—հնդիկները, պարսիկները, արաբները և ուլսսները:

Մպիտակ ցեղին պատկանող ժողովուրդները իրենց լեզվին նայելով բաժանւում են երկու խմբի—արեւելիկներ և սեմիտներ: Արիացիների թւին են պատկանում՝ հնդիկները, պարսիկները, հայերը, ռուսները և ֆնացած համարեա բոլոր եւրոպական ժողովուրդները: Սեմիտների թւին են պատկանում՝ արաբները, հրեաները (և մի քանի աֆրիկացի ժողովուրդներ):

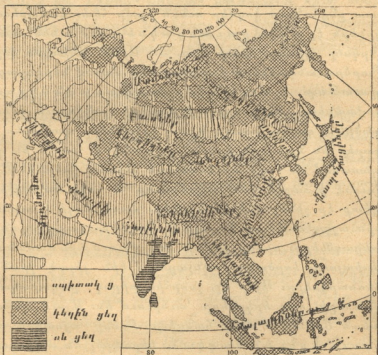
Սև ցեղը Ասիայում շատ փոքր տարածութիւն է միայն բռնում—Հնդկաստանից հարաւ ընկնող Եւլուն կղզում. այդտեղ ապրում են գրաւիդները:

Վերլիշել այստեղ զեղին, սպիտակ և սև ցեղերի առանձնայատկութիւնները:

Ձանազան ցեղերի պատկանող մի քանի ազգութիւններ Ասիայի որոշ մասերում սաստիկ խառնւել են իրար հետ: Այս-

պէս՝ Դեկանում և Յէյլոնում դրաւի գնեքը խառնել են չնդիկները հետ, Փոքր Ասիայում թիւը քերը կամ տաճիկները (որոնք զեղին ցեղին են պատկանում) խառնել են սպիտակ ցեղին պատկանող ժողովուրդների հետ:

Թէպէտ եւրոպացիները շատ վաղուց չէ, որ ծանօթացել են ամբողջ Ասիային, բայց էլի կարողացել են տիրել նրա տարածութեան մեծ մասին: Ասիայի ¹/₃-ից աւելին հենց Ռուսաստանին է պատկանում: Հնդկաստանն ու Հնդկաչինի մի մասը պատկանում է Անգլիային. Հնդկաչինի մի մասը պատկանում է Ֆրանսիային, և այլն:

Նկ. 11. Յեղների տարածումը Ասիայում:

Եւրոպացիների կալւածները Ասիայում (նաև Աֆրիկայում, Ամերիկայում և Աւստրալիայում) կոչւում են եւրոպական գաղթաւաճարներ (կոլոնիա): Սիրիւն էլ կարելի է կոչել ռուսական գաղթաւաճար Ասիայում. բայց որովհետեւ նա սերտ միացած է բուն Ռուսաստանին, ուստի աւելի ճիշտ է համարել նրան իբրև ռուսական կայսրութեան մի մասը:

Ասիայի անկախ պետութիւնները բռնում են այդ մայր ցամաքի տարածութեան կէսից պակասը: Նրանցից ամենանշանաւորներն են՝ Չինաստանը, Եապոնիան և Պարսկաստանը: Բացի այդ պետութիւններից՝ Ասիայում է գտնւում նաև Թիւրքիայի կամ Տաճկաստանի մեծագոյն մասը:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԱՍԻԱ

10. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Այն բոլոր երկրները, որոնք բնկած են Ասիայի արևմուտքում, շատ ընդհանուր կողմեր ունեն իրար հետ: Համարեա այդ բոլոր երկրներն էլ բարձրաւանդակներ են, ունեն տաք և չոր կլիմայ: (Կրկնել «կլիմայ» դասի (յօդ. 5.) Արեւմ. Ասիային վերաբերող կտորը): Բարձրաւանդակների խորքերը մեծ մասով ներկայացնում են անապատներ՝ չորս կողմը տափաստաններով: Ընդհակառակը ծովափնեայ երկրներում և սարերի լանջերում ձմեռ ժամանակ շատ անձրև է գալիս, ուստի և այդ շրջանները պտղաբեր հող ունեն: Պլուզաբեր են նաև այն երկրները, որոնցով հոսում են գետեր. սրանք նրպաստում են հողը արևատական կերպով ջրելուն: Այս բանը պահանջում է ի հարկէ շատ աշխատանք և հողատարութիւն. դրա համար պէտք էր շինել մեծ ջրանցքներ, հասկանալի է ուրեմն, որ երկրի մասին այսպէս հոգալ կարելի է միայն խաղաղ ժամանակ: Աւերիչ պատերազմները, որոնք յաճախ էին մղւում հին ժամանակները Արեւմտեան Ասիայում, կործանում-ոչնչացնում էին յիշած ջրանցքները և նման ձեռնարկները: Այժմ էլ, շնորհիւ տիրող քաղաքական քայքայիչ պայմանների, այդ երկրները աւերւում են: Այս է պատճառը, որ Արեւմտեան Ասիայում մենք հանդիպում ենք այնպիսի երկրների, որոնք հնում և զիւր են ծաղկած, կեբակրել են միլիոնաւոր մարդկանց, — այն ինչ ներկայումս կարողանում են անունդ տալ միայն սահմանափակ թւով թափառաշրջիկ ցեղերի: Այսպէս է դրութիւնը մանաւանդ Միջագետքում. իսկ աւելի պակաս չափով՝ նաև ամբողջ Արեւմտեան Ասիայում — Փոքր Ասիայում, Հայաստանում, Ասորիքում (Սիրիա), Պաղեստինում և Պարսկաստանում:

11. ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Փոքր Ասիա թերակղզին յիշեցնում է ամբողջ Ասիա մայր ցամաքը՝ փոքրացրած չափով: Այդ երկիրը բարձրաւանդակ է, շրջապատւած լեռնաշղթաներով: Հիւսիսային սահմանում ընկնում են Պոնտոսի լեռները, իսկ հարաւում՝ Տաւրոսի լեռները:

Փոքր Ասիայի արեւելեան կողմում է տարածւում Հայաս-

տանը, որտեղ հանգած հրաբխային լեռներ շատ կան: Այդ լեռներից ամենաբարձրն է Արարատ կամ Մասիս սարը՝ ծովի մակերևոյթից 5 վերստ բարձրութեամբ: Մասիսի գագաթը ծածկւած է յաւիտենական ձիւնով:

Հայաստանում են իրենց սկիզբը առնում և որոշ տարածութեան վրայ այդ երկրով են հոսում՝ Տիգրիս, Եփրատ և Երասխ գետերը: Լճերից նշանաւոր են Վանայ և Ուրմիայի աղի լճերը:

Փոքր Ասիայի և Հայաստանի կլիման համեմատաբար խոնաւ է: Այդ երկրներում բաւական շատ մթնոլորտային տեղումներ են թափւում, որովհետեւ այնտեղ հասնում են Ատլանտեան օվկիանոսից փչող քամիները: Միայն Փոքր Ասիայի ներսերում է կլիման չոր, բայց էլի յարմար է խաշնարածութեան համար:

Գարնանը, ձիւնը հալչելուց յետոյ, Փոքր Ասիայի և Հայաստանի հողը շատ խոնաւութիւն է ծծում. այդ պատճառով էլ սարերի ստորոտներից բազմաթիւ աղբիւրներ են բղխում, հովիտներով ղետակներ են հոսում: Սարերի լանջերը գարնանը ծածկւում են կանաչ խոտով. սակայն ամառայ սկիզբում արդէն չորանում է խոտը: Անտառներ քիչ կան. միայն Պոնտոս լեռների հիւսիսային լանջերը ծածկւած են սուերախիտ կաղնու և հաճարի անտառներով: Աւելի հեռուն՝ հարաւում՝ տարածւում են տափաստաններ և աղուտ հող ու նեցող անապատներ: Տաւրոսի լանջերում և թերակղզու արեւմտեան ծայրերում միայն՝ պատահում են մշտականաչ մրտենիների և դափնիների ցածրիկ թփուտներ:

Հնումը Փոքր Ասիան և Հայաստանը աւելի մեծ ազդաբնակչութիւն են ունեցել, քան այժմ: Մինչև այժմ էլ այդ երկրներում պահել են հնութիւնից մնացած շատ յիշատակարաններ—տաճարների, ջրանցքների, թագաւորական գերեզմանների մնացորդներ և հին ամրոցների ու ամբողջ քաղաքների աւերակներ:

Ներկայումս էլ Փոքր Ասիան Թիւրքիայի ամենակարեւոր և ամենալաւ բնակչութիւն ունեցող մասն է կազմում: Ազգաբնա-

կութեան մեծ մասը կազմում են թիւրքերը կամ տաճիկները, որոնց թիւը այստեղ մօտ 9 միլիոնի է հասնում:

Թիւրքերը նաեւեցին Փոքր Ասիան դեռ 11-րդ դարում Ք. յ., իսկ 15-րդ դարում նրանք իրենց իշխանութիւնը տարածեցին նաեւ Արեւմտեան Ասիայի հարեան երկրների, հիւսիսարեւելեան Աֆրիկայի, և հարաւարեւելեան Եւրոպայի վրայ: Այժմ Թիւրքիան ամենաթոյլ, յետ մնացած պետութիւններից մէկն է. շնորհիւ թիւրքական տիրապետութեան էլ երկիրը հետզհետէ դատարկւել է: Ժամանակի ընթացքում Թիւրքիան կորցրել է իր տիրապետած երկիրների մի մասը, իսկ Ասիայում այժմ բաւական երկիրների վրայ դեռ իշխում է նա: Թիւրքիային են պատկանում հետեւեալ երկիրները—Փոքր Ասիա, Հայաստան, Միջագետք, Ասորիք՝ Պաղեստինի հետ՝ եւ Արարիայի մի մասը:

Թիւրքերը հետեւում են մահմեդական կրօնի սիւննի դաւանութեան: Նրանք թէեւ մոնղոլական ծագում ունեն, բայց դարերի ընթացքում խառնւել են սլաւոնական ցեղին պատկանող զանազան ժողովուրդների հետ, և ներկայումս մոնղոլական դժեր շատ քիչ կան նրանց մէջ: Թիւրքերը պարապում են զլիաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ: Արտերում ցանում են ամենից շատ՝ ցորեն և գարի. բացի հացահատիկներից նրանք մշակում են նաեւ ծխախոտ ու խաշխաշ: (ափիոն. դրա գործածութիւնը աւելի ու աւելի է տարածւում թիւրքերի մէջ): Այգեգործութեան մէջ յատկապէս խաղողի մշակութիւնը կարեւոր տեղ է բռնում: Արեւմտեան մասում դարգացած է նաեւ թթենիների մշակութիւնը, որի հետ և կապւած է որոշ չափով տարածւած մետաքսագործութիւնը: Թերակղզու ներսերում, աւելի չոր տեղեր, թիւրքերը զբաղւում են նաեւ անասնաբուծութեամբ: Յայտնի են մանաւանդ Անգորայի այծերը*) որոնք տալիս են թանգարժէք, մետաքսանման բուրդ:

*) Այդ այծերը ամենից շատ պահւում են Անգորա քաղաքի շրջակայքում, ուստի և կոչւում են Անգորայի այծեր:

Արդիւնագործութիւնը շատ քիչ է զարգացած: Երկրում ծախւում են գլխաւորապէս եւրոպական գործարանային ապրանքներ: Եւրոպացիները, գլխաւորապէս գերմանացիները, հրկաթուղային գծեր են անցկացրել աֆտեղ—ծովափնեայ Զմիւռնիա և Սկիւտարի (վերջինս Կոստանդնուպոլսի մի արւարձանն է ասիական ափում) քաղաքներից դէպի Անգորա: Այստեղից էլ այժմ մի երկայն երկաթուղային գիծ է անց կացւում դէպի Բաղդադ՝ Միջագետքում:

Փոքր Ասիայի նաւահանգիստներից նշանաւոր են՝ Զմիւռնիան, Տրապիզոնը և Սկիւտարին: Զմիւռնիան գտնւում է Միջերկրական ծովի ափին. բնակիչների մեծ մասը յոյներ են. կան նաև շատ հայեր: Տրապիզոնը գտնւում է Սև ծովի ափին: Սկիւտարին Բոսֆորի ափին է գտնւում, Թիւրքիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի դիմացը՝ փոքրասիական հողի վրայ:

Ներկայումս էլ Թիւրքիայում ապրանքների տեղափոխութիւնը անդի է ունենում ուղտերի կարաւաններով: Արտահանւում են գլխաւորապէս ցորեն, մրգեր, ծխախոտ և բուրդ. իսկ ներմուծւում են եւրոպական գործարանային ապրանքներ:

Փոքր Ասիայի ծովափնեայ վայրերում և Եգէյեան ծովի կղզիներում ապրում են յոյներ: Յոյները շատ ընդունակ են առևտրական գործերում. նրանց ձեռքին է գտնւում Փոքր Ասիայի առևտրի մեծ մասը: Յոյները պարապում են նաև այգեգործութեամբ և սպունգներ օրսալով Եգէյեան ծովում:

Հայաստանում բացի Թիւրքերից ապրում են նաև շատ հայեր: Հայերի Թիւր աֆտեղ հաւնում է մօտ $2\frac{1}{2}$ միլիոնի: Մեծ մասը հայ-լուսաւորչական դաւանութեան է հետևում. կան նաև կաթոլիկ և բողոքական հայեր: Հայերի մեծ մասը պարապւում է երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, թէպէտ նրանց այդ զբաղմունքները շատ խանգարւում են կլիմայի խիստութիւնից և քրդական յարձակումներից:

Քրդերը ապրում են Հայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմը ընկած լեռնային երկրում, որ Բրդաստան է կոչւում: Քրդերը մեծ մասով թափառաշրջիկ կեանք են վարում ու պա-

քաղաքում են անասնապահութեամբ. քրդերից շատ շատերը գրադմուհք են դարձրել իրենց համար աւագակութիւնը: Թիւրքիայի հին կառավարութիւնը հովանաւորում էր նրանց, որոնք յաճախ յարձակուում էին խաղաղ ժողովուրդների, զլխաւորապէս հայերի վրայ, թալանում նրանց ու սպանում բոլորովին անպատիժ կերպով:

Հայաստանում, ուստիկան սահմանի մօտերը, կան մի քանի ամրոցներ. նրանց մէջ ամենամուր բերդը Էրզրումն է, որն և ամենամեծ քաղաքն է Հայաստանում: Նշանաւոր է Հայաստանում նաև Վան քաղաքը, Վանայ լճի հարաւ-արեւելեան ափին:

Փոքր Ասիայից հարաւ գտնւում է Կիպրոս կղզին, որի բնակիչները յոյներ են: Այդ կղզին առաջ թիւրքերին էր պատկանում, իսկ այժմ անգլիացիների ձեռքին է գտնւում, որոնք կարճ ժամանակաց ընթացքում կարողացան բարձրացնել ազգաբնակութեան վիճակը:

12. ՄԻՋԱԳԵՏՔ

Տիգրիս և Եփրատ գետերը դուրս գալով հայկական բարձրաւանդակից՝ հոսում են դէպի հարաւ մի դաշտավայրի միջով, որ կոչւում է Միջագետք: Այս դաշտավայրը գոյացել է է յիշած գետերի բերած հողից և տիղմից:

Հնումը Միջագետքը, մանաւանդ նրա հարաւային մասը, խիտ ազգաբնակութիւն է ունեցել: Քրիստոսից հաժարեա 2000 տարի առաջ այնտեղ գտնւում էին հին աշխարհի ամենազօրեղ պետութիւններից երկուսը—Ասորեստանը (Assiria) և Բաբելոնիան: Վերջինիս մայրաքաղաքը, Բաբելոնը, մօտ մէկ միլիոն բնակիչ է ունեցել:

Միջագետքը ծաղկած ժամանակ կտրուած է եղել բազմաթիւ ջրանցքներով, որոնցով արեւոտական կերպով ջրեւել են արտերը. հողը եղել է արգաւանդ, բարերեր և կերակրել է մեծաթիւ ազգաբնակութիւն:

Սակայն հնումը ծաղկած և բարերեր այդ երկիրը այժմ անապատ է ներկայացնում: Այնտեղ առաջ ջրանցքներով ոռոգւող հողի յլրայ մշակուում էին փարթամ այգիներ և արտեր. այժմ ոչնչացած են ջրանցքները, հողը աւազոտ է և ճահճոտ, վատառողջ և անյարմար՝ բը-

նակութեան համար: Առաջւայ մեծ և ծաղկած քաղաքներից այժմ աւերակներ են միայն մնացել: Ճանապարհորդներին և գիտնականներին գրաւում են մանաւանդ Բարելոնի աւերակները:

Միջագետքը այժմ շատ սակաւ բնակութիւն ունի: Բնակիչները նստակեաց աւաքն եր են, որոնք ապրում են գետերի ափերին և ուղղիսներում: Նրանք պարապում են փիւնիկեան արմաւենիների մշակութեամբ, նաև անասնապահութեամբ: Կան նաև քեղուիներ, որոնք աւաղակութեամբ են պարապում:

Միջագետքը ամենակարճ ճանապարհն է Հնդկաստանից և հարաւային Պարսկաստանից դէպի Եւրոպա. այդ պատճառով էլ մեծ է Միջագետքի առևտրական նշանակութիւնը, որն աւելի ևս կմեծանայ, երբ կառուցւի արդէն նախադժւած երկաթուղին (գլխաւորապէս գերմանացիների նախաձեռնութեամբ) դէպի երկրի մայրաքաղաքը՝ Բաղդադ: Նշանաւոր է Միջագետքում նաև Մոսուլ քաղաքը: Երկուսն էլ գտնւում են Տիգրիսի վրայ:

13. ԱՐԱԲԻԱ

Արաբիան երկրագնդի ամեն ամեծ թերակղզին է (միայն 2 անգամ փոքր եւրոպական Ռուսիայից): Արաբիան ներկայացնում է մի ընդարձակ բարձրաւանդակ, բաղկացած հողակոշտերից: Իր ընութեամբ և կազմութեամբ Արաբիան աւելի նման է Հիւս. Աֆրիկայի, քան Ասիայի բարձրաւանդակներին: Արաբիայի մեծագոյն մասը գտնւում է տաք գոտում և ներկայացնում է աւազոտ անապատ, մանաւանդ հարաւային մասում: Գետեր համարեա թէ չկան այնտեղ: Անձրեւներ գալիս են սակաւ, այն էլ միայն ամենաբարձր վայրերում: Եղած ուղղիսներն էլ շատ քիչ են:

Միայն ծովափնեայ մասերումն են անձրեւներ գալիս. և միայն այդ տեղերում էլ կարելի է մշակել հողը, իհարկէ արւեստական կերպով ջրելուց յետոյ: Արաբիայի ամենալաւ մասն են կազմում Հեջասը և Նմէնը (կամ երջանիկ Արաբիան), Կարմիր ծովի ափին:

Այնտեղ, սարերի լանջերին, տարածւում են լաւ արօ-

աւատեցին եւ. մշակում են նաեւ փլանիկեան արմաւենիներ, ալացիաներ (որոնք տալիս են խէժ—գումմի արարիկ) և սուրճի թփեր: Սարերից հոսող փոքրիկ գետակների հովիտներում ծաղկում են նաեւ ալգիներ և արտեր:

Արարիայի բնակիչները արաբներ են (մօտ $3\frac{1}{2}$ միլ.), որոնց մի մասը նստակեաց է, իսկ միւս մասը՝ թափառաշրջիկ: Վերջիները կոչւում են բեդուիններ, որոնք պարապում են անասնապահութեամբ: Նրանք պահում են ձիերի, ուղտերի և ոչխարների ամենաբնորոշ տեսակները: Յայտնի է ամենտեղ արաբական ձին: Բեդուինները յաճախ յարձակւում են անապատով անցնող կարաւանների և նստակեաց ա-

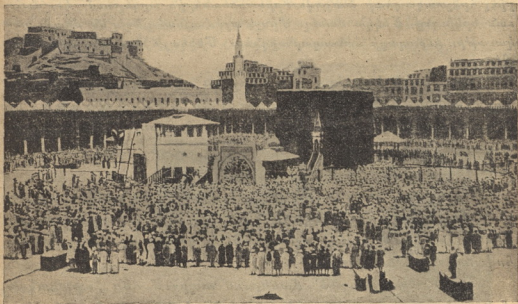

Նկ. 12. Բեդուիններ, նրանց բնակարանը եւ զգեստը:

րաբների գիւղերի վրայ: Նստակեաց արաբները ապրում են գետակների ափերին կամ անապատում եղած ովազիաներում: Նրանք պարապում են փլանիկեան արմաւեն-

նին եր, սուրճի թուփ տնկելով. մշակում են բրինձ և ուրիշ հացահատիկներ, — ի հարկէ արեւստական կերպով հողը ջրելով: Արարիայում այնչափ շատ սուրճ է պատրաստուում, որ արտահանուում է նոյն իսկ Եւրոպա:

Արարն երը պատերազմասէր և քաջ ժողովուրդ են: 7-րդ դարում, Ք. յ., նրանց մէջ գուրս եկաւ Մահմէդ մարգարէն և հիմք դրեց մահմեդական կրօնին: Այդ կրօնը արաբները գէնքի ոյժով տարածեցին Արեւմտեան Ասիայում և Հիւս. Աֆրիկայում: Սակայն արաբների զօրութիւնը տեական չեղաւ. նրանք ընկան թիւրք երի իշխանութեան տակ, որոնք տիրեցին նոյնիսկ Արաբիայի ամենալաւ մասերին՝ Հեջասին և Եմէնին: Թիւրքերի ձեռքում են այժմ նաև մահմեդականութեան

Նկ. 13. Մեկկա, Բաղդադի քաղաքի մէջ:

հետեւեալ երկու սրբազան քաղաքները — Մեկկա՝ Մահմեդի ծննդավայրը, և Մեդինա, որտեղ գտնուում է Մահմեդի գերեզմանը:

Արաբները ընդունակ ժողովուրդ են: Նրանք միջին դարերում հիմնեցին խոշոր պետութիւններ Արեւմտեան Ասիայում և Հիւսիսային Աֆրիկայում և ամենաառաջագէտ ժողովուրդներից մէկն էին. ունէին հարուստ գրականութիւն, ընտիր բանաստեղծութիւն և նշանաւոր հաստատութիւններ:

Մահմեդական կրօնը, որ Արաբիայից դուրս եկաւ, ներկայումս մօտ 200 միլիոն հետեւողներ ունի: Նրանք բաժանուում են երկու դաւանութեան—սիւննի և շիա: Առաջին դաւանութեան հետեւողները բացի ղուրանից ընդունում են նաև դանադան կանոններ և աւանդութիւններ, որոնք հաւաքել և պահել են Մահմեդի մահաւանից յետոյ: Շիա դաւանութեան հետեւողները ընդունում են միմիայն Ղուրանը: Արևմտեան Ասիայի մահմեդականներից շիային են հետեւում պարսիկները և Ասորպատականի թուրքերի (թաթարների) մեծ մասը: Մնացած մահմեդականները սիւննի են:

Աշխարհի բոլոր կողմերում ապրող մահմեդականները ամեն օր աղօթելիս իրենց երեսը դարձնում են դէպի Մեկկա, Մահմեդի ծննդավայրը: Տարեկան 100 հազար հոգուց աւելի մարդիկ (հաջիններ) ուխտ են գնում Մեկկա, աղօթելու Քաաբա սրբավայրում և ծունը դնելու «սև քարին»: Վերջինս մահմեդականների գլխաւոր սրբութիւնն է համարւում, որը, նրանց հաւատով, երկնքից է բերւած Գարբիէ հրեշտակապետի ձեռքով: Քրիստոնեաներին արգելւում է, մահւան երկրիւղով, Մեկկա մտնել: Մինչև այժմ այնտեղ եղել են միայն սաղաւթիւ եւրոպացի ճանապարհորդներ: Մեկկայի նաւահանգիստն է՝ Զիդրա:

Արաբիայի խորքերը շատ քիչ են ուսումնասիրւած: Նրա հարաւ-արևմտեան անկիւնը զրաւել են անգլիացիները: Սրանք այդ մասում շինել են և լաւ ամրացրել Ադէնը, որ նըշանաւոր նաւահանգիստ է եւրոպայից դէպի Հնդկաստան և յետ գնացող նաւերի համար:

Արաբիայի հարաւ-արևելեան ծայրում ընկնում է մի արաբական պետութիւն, որ Օման է կոչւում. սրա նաւահանգիստն է Մասկատ: Այդ պետութիւնը գտնւում է անգլիական հովանաւորութեան տակ:

Արաբիայի մնացած մասերում ապրում են արաբական մանր ցեղեր, որոնք կառավարւում են իրենց շէյխերի ձեռքով: Այդ ցեղերը յաճախ կռիւներ են մղում իրար դէմ:

14. ԱՍՈՐԻԻ ԵՒ ՊԱՂԵՍՏԻՆ ✓

Ասորիքը (Сирія) և Պաղեստինը ներկայացնում են մի տեսակ շարունակութիւն Արաբիայի բարձրաւանդակի և բաղկացած են հողակոշտերից: Միջերկրական ծովի ափով հիւ-

սիսից գէպի հարաւ ընկած է Լիբանանի լեռնաշղթան (3 վեր.), սա բաժանւած է մի ընդարձակ հովտով՝ արեւելեան կողմն ընկած Անտիլիբանան լեռնաշղթայից:

Հին ժամանակներում Ասորիքը (Сирія. չշփոթել Ասորեստանի (Assiria) հետ, որ գտնւում էր Միջագետքում), ինչպէս օր. Փոքր Ասիան, ամենահարուստ և ամենարերրի երկիրներից մէկն էր: Ասորիքը ունէր շատ առևտրական քաղաքներ: Այժմ էլ այնտեղ ամեն մի քաղաքիսի վրայ կարելի է հանդիպել հին քաղաքակրթութեան մնացորդների,—հռոմէական, արաբական և քրիստոնէական հուսթիւնների աւերակների: Ներկայումս նաւահանգիստները խանդարւած են, երկրի մեծ մասն էլ ներկայացնում է անապատ, որտեղ թափառաշրջիկ կեանք են վարում արաբ-բեդուինները: Միայն Միջերկրականի ծովափը և Անտիլիբանանի արեւելեան լանջերը, որտեղ կան շատ ուղղիւսներ, յարմար են նստակեաց բնակութեան համար:

Լիբանանի և Անտիլիբանանի մէջ ընկած ընդարձակ հովիտով է հոսում Եւրդանան գետը, որը հոսում է գէպի Մեռեայ ծովը*) (190 սաժէն ցածր է ուկիւստի մակերևոյթից):

Ասորիքի և Պաղեստինի բնակիչների մեծ մասը արաբներ և ցեղակից ասորիներ են. (հրեաները իրենց հայրենիք Պաղեստինից ցրւել են աշխարհի բոլոր կողմերը և այժմ քիչ հրեաներ են ապրում Պաղեստինում): Արաբների և ասորիների գլխաւոր ըզրագմունքը այդե-

Նկ. 14. Յորդանան:

*) Մեռեայ ծովը մի լիճ է, որի ջուրը շատ աւելի հարուստ է աղով, քան սովորական ծովային ջուրը. այնպէս որ այդ ջրում չեն կարող ապրել ոչ կենդանիներ, ոչ էլ բոյսեր. դրա համար էլ կոչւում է Մեռեայ ծով:

գործութիւնն է: Այգիներում շատ լաւ աճում են՝ խաղողի ուրթ, արմաւենի, ձիթենի, նարինջ: Ասորիքում, Անտիլիբանանի ստորոտներում, ծաղկում է և մետաքսագործութիւնը: Արաբները պարապում են նաեւ բրկը ագործութեամբ: Բայց որովհետեւ ամառը Ասորիքում և Պաղեստինում անձրեւներ չեն գալիս, ուստի և ցանքսը անում են աշնանը, որ արտերը ջրւեն աշնանային և ձմեռային անձրեւներով: Հունձը լինում է գարնան սկզբին:

Արհեստները և առեւտուրը կենտրոնացած են քաղաքներում: Ասորիքի ամենանշանաւոր քաղաքն է *Դամասկոս*: Սա երկաթուղով միացած է *Բէյրութ* նաւահանգստի հետ: Պաղեստինի գլխաւոր քաղաքն է *Երուսաղէմ*, որ ունի մօտ 50 հազար բնակիչ և երկաթուղով միացած է *Եաֆֆա* (Յոպպէ) նաւահանգստի հետ:

Նկ. 15 Երուսաղէմ:

Հնումը Պաղեստինը ունեցել է մինչև 4 միլիոն բնակիչ, իսկ ներկայումս՝ 400 հազարից էլ պակաս: Յորդանանի արեւելեան կողմը ընկած մասը կատարեալ անապատ է, որտեղ թափառում են սակաւաթիւ բեդուիններ:

Երուսաղէմը քրիստոնեաների և հրեաների համար սրբազան քաղաք է: Ամեն տարի տասնեակ հազարաւոր քրիստո-

նեաներ ուխտ են գնում Երուսաղէմ: Երուսաղէմի գլխաւոր սրբութիւնը Յիսուսի գերեզմանն է, որի վրայ կառուցած է մի եկեղեցի և պատկանում է բոլոր քրիստոնէական դաւանութիւններին. այդտեղ անդադար ժամապաշտութիւն է լինում զանազան լեզուներով: Երուսաղէմում է գտնուում նաև հայկական Ս. Յակոբայ վանքը, որ ունի միաբանութիւն:

Պաղեստինից հարաւ է ընկնում Սիւնայի թերակղզին, որ քարքարոտ մի անապատ է: Այնտեղ թափառում են բեղուններ, չկայ մշտական բնակութիւն Այնտեղ է գտնուում Մովսիսի սարը, որի ստորոտում կայ մի քրիստոնէական վանք, իսկ սարի կատարի վրայ՝ եկեղեցի և մզկիթ: Մովսիսի սարի գագաթից հրաշալի տեսարան է բացւում դէպի Կարմիր ծովը և Աֆրիկայի ափերը:

15. Ի Ր Ա Ն

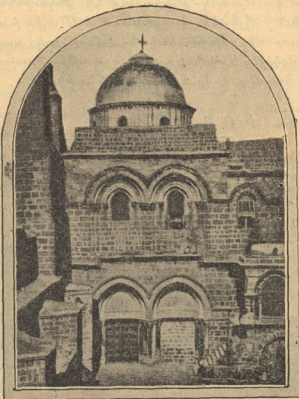
Հայաստանից դէպի հարաւ-արեւելք գտնուում է Իրանի բարձրաւանդակը: Իրանը շատ աւելի մեծ է Փոքր Ասիայից և շրջապատւած է աւելի բարձր սարերով: Ամենաբարձրները գտնուում են հիւսիսում—Հինդուկուշ եւ Էլբուրս: Էլբուրս լեռների ամենաբարձր գագաթն է Դեմաւենդ, որ մօտ $5\frac{1}{2}$ վերստ բարձրութիւն ունի. նա հանգած հրաբուխ է:

Իրանի կլիման չոր է. ամառը այնտեղ սաստիկ շոգեր են տնում, լինում են երկարատև երաշանքեր. հազադէպ են երեւում երկնքում ամպեր, և օդը լցւած է լինում փոշով: Ձմեռը եղանակը խոնավ ու ցուրտ է լինում, սարերի լանջերը ծածկւում են ձիւնով: Գարնանը ձիւնը հալչում է, և ձիւնի տակից բանում է խոտ, որ սակայն շուտ է չորանում:

Անտառնեք Իրանում աճում են միայն էլբուրսի հիւսիսային լանջերում, որտեղ միջնորոտային տեղումներ շատ են թափւում. անտառներ կան նաև Հինդուկուշի հովիտներում: Իսկ Իրանի ամենաընդարձակ մասը անապատ է, ծածկւած գեղին աւազով կամ աղի շերտով, որ արեւի տակ փայլում է՝ ինչպէս ձիւն:

Մարդկային բնակութեան համար Իրանում ամենից յարմար են գետակների և գետերի ափերը: Սակայն այդ գետերը ջրառատ չեն, և համարեա բոլորն էլ կորչում են աւազուտների

և ազի ճահճութենների մէջ, ինչպէս օրինակ Հիլմենդ գետը. բայց և այնպէս այդ գետերի ափերին կարելի է պարապել երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ. գետերից բերւումէ, ջրանցքների միջոցով, ջուր, և արտերը արւեստական կերպով ջրուով են: Որպէսզի ջուրը գուր տեղը չգոլորշիանայ, Իրանի ժողովուրդները՝ պարսիկները և աֆղանները այդ

Նկ. 16. Տաճար Յիսուսի գերեզմանի վրայ:

ղրանցքները յաճախ գետնին տակ են շինում, երբեմն շատ խորը, մինչև 50 սաժէն և աւելի: Այդպիսի ստորերկրեայ ջրանցքները Իրանում կոչւում են «կանատներ» և յաճախ ընկած են մի քանի տասնեակ վերստ երկայնութեան վրայ:

Իրանի դաշտերում ցանում են բրինձ, ցորեն և գարի: Վերջին ժամանակներս սկսել են մշակել նաև բամբակ և խաշխաշ (ափրոն): Այգիներում աճում են

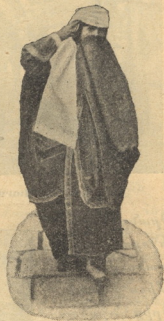
դեղձի, ծիրանի ծառեր, փլնիկեան արմաւենիներ, նշենի, խաղողի որթ, և այլն: Միւրդ շատ է ստացւում Իրանի այգիներից. յայտնի են Իրանի չորացրած մրգերը: Սարերի լանջերին, որտեղ խոտ է բնում, ապրում են թափառաշրջիկ խաշնարածներ. սրանք պահում են ձի, ուղտ, ոչխար և այծ: Խոշոր եղջիւրաւոր անասունների համար Իրանի արօտատեղիները յարմար չեն:

Իրանի բարձրաւանդակի վրայ գտնուում են երեք պետութիւններ— Պարսկաստան, Աֆղանիստան եւ Բելուջիստան:

16. Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

Իրանի բարձրաւանդակի արեւմտեան, ամենամեծ, մասը բռնում է Պարսկաստանը (որը 3 անգամ փոքր է Եւրոպական Ռուսաստանից), ունի մօտ 9 միլիոն բնակիչ: Ազգաբնակութեան մեծ մասը պարսիկներ են. սրանք սպիտակ ցեղին են պատկանում, ցեղակից են հնդիկներին և հայերին: Պարսիկները բոլորն էլ մահմեդական են (շիա դաւանութեան): Նրանց կառավարում է շահը, որ համարւում է Մահմեդի փոխանորդ:

Հնում Պարսկաստանը ամենազօրեղ թագաւորութիւններից մէկն է եղել, իսկ այժմ ամենայետաճանցներից է: Ժողովուրդը ծանրաբեռնւած է մեծամեծ հարկերով: Շահի նշանակած պաշտօնեաները հաւաքում են ժողովրդից տուրքեր և դատում նրանց իրենց բռնահաճոյքի համաձայն: Ծիշտ է, Պարսկաստանը մեր օրերում ձեռք բերեց սահմանադրութիւն, և այժմ թէ՛ նրանում կայ պարլամենտ (մէջլիս), բայց նոր սահմանադրութիւնը դեռ ևս ամուր հիմքերի վրայ չէ դրւած: Ժողովուրդը շատ աղքատ է, թշուառ վիճակի մէջ: Մշակող հողը համարւում է սեփականութիւն չափի կամ գանազան կալածատէրերի. սրանք իրենց են վերցնում հնձի մեծ մասը: Ժողովրդական կրթութիւնն ասած բանը չկայ. եղած ուսումնարաններում էլ սովորեցնում են միայն Արաբական կարգով:

Նկ. 17. Պարսիկ կին:

Երկաթուղիներ չկան Պարսկաստանում: Ապրանքների տեղափոխութիւնը կատարւում է ուղտերի և ձիերի կարուսաններով: Արտաքին առևտուրը գտնւում է օտարերկրացիների ձեռ-

քում: Սրանցից գերիշխում են՝ հիւսիսում ուսաները, իսկ հարաւում՝ անգլիացիները: Ռուսները Պարսկաստանից

Նկ. 18. Պարսկական կառփ:

Ջրանցքների միջոցով ջուր է ստանում:

Միւս քաղաքներից նշանաւոր են՝ Ռաշտը, Բուշիրը, Թաւրիզը և Մեշեղը: Ռաշտի վերայով է կատարւում առևտուր Ռուսաստանի հետ, Բուշիրի վրայով Անգլիայի հետ, իսկ Թաւրիզի վրայով Թիւրքիայի հետ: Թաւրիզում նստում է պարսից թագաժառանգը: Այնտեղ կան

արտահանում են՝ բամբակ, բրինձ, չորացրած միրգ, գորգ. ներմուծում են՝ ճութեն, շաքար և ուսական ուրիշ ապրանքներ:

Պարսկաստանի մայրաքաղաքը և ամենանշանաւոր առևտրական կենտրոնն է՝ Թեհրան: Սա գտնւում է Էլբուրս սարի հարաւային լատորոտում. սարի լանջերից քաղաքը ստորերկրեայ

Նկ. 19. Փողոց Թեհրանում:

մօտ 800 տուն հայեր. ունեն իրենց դպրոցները, բարեգործական ընկերութիւնները: Այնտեղ է նստում Ատրպատականի հայոց առաջնորդը: Մեշէղը պարսիկների սրբազան քաղաքն է, ուր ամեն տարի բազմաթիւ ուխտաւորներ են գնում Պարսկաստանի բոլոր ծայրերից և հարեան երկիրներից: Մնացած քաղաքներից յիշատակութեան արժանի է Սպահանը, երկրի հին մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքի մօտ է գտնւում հայաբնակ Նոր-Ջուղա քաղաքը, որի բնակիչները զաղթել են Շահ Աբասի օրով: Նոր Ջուղայում հայերը ունեն դպրոցներ, բարեգործական ընկերութիւններ: Այնտեղ է նստում Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայոց առաջնորդը:

17. ԱՖՂԱՆԻՍՏԱՆ ԵՒ ԲԵԼՈՒՋԻՍՏԱՆ

Իրանի հիւսիս-արեւելեան մասը, Հինդուկուշ լեռները և Պամիրի արեւմտեան մասը բռնում է Աֆղանիստան պէրութիւնը: Բնակիչները կազմում են պարսիկներին ցեղակից աֆղանները և տաճիկները: Աֆղանները սպիտակ ցեղին են պատկանում, բայց խառնած են ուրիշ ժողովուրդների հետ: Նրանք մահմեդական են, պատերազմասէր: Ապրում են գիւղերում և պարապում են երկրագործութեամբ ու անասնապահութեամբ: Քաղաքներում ապրում են տաճիկները. սրբանք պարսիկների և մոնղոլական ցեղի ուրիշ ժողովուրդների խառնուրդ ժողովուրդ են: Տաճիկները պարապում են արհեստներով և առևտրով:

Աֆղանիստանը $1\frac{1}{2}$ անգամ մեծ է Գերմանիայից, բայց բնակիչների թիւը շատ չէ (4 միլիոն): Երկիրը կառավարողը էմիրն է, որ ապրում է Կարոյ մայրաքաղաքում, անգլիական սահմանին մօտ: Միւս նշանաւոր քաղաքն է Հերատ, որ գտնւում է ուղտական սահմանին մօտ:

Իրանի բարձրաւանդակի հարաւ-արեւելեան մասը կոչւում է Բելուջիստան, որ պատկանում է անգլիացիներին: Բելուջիստանը Իրանի բարձրաւանդակի ամենաամայի, սակաւաբնակ մասն է: Բնակիչները մահմեդական են, կիսավայրենի, թափա-

փառական կեանք են վարում: Նրանց կառավարում են իրենց խաները, որոնք այժմ ռոճիկ են ստանում Անգլիայից: Անգլիացիները երկաթուղային գծեր են անցկացրել երկրով և շինել են Կվետտու ամրոցը:

18. ԽԻՎԱ ԵՒ ԲՈՒՒՍԱՐԱ

Ամու-Դարեա գետի երկայնութեամբ բնկնում են Ռուսաստանի գերիշխանութեան տակ գտնուող երկու երկիրներ— Խիվա և Բուխարա: Իրենց բնութեամբ նրանք յիշեցնում են

Նկ. 20. Ռեյուշիստանի խան:

Հիւսիսային Իրանը և Արևելեան Թուրքեստանը: Այդ երկիրների կլիման չոր է, ամառը շոգ է լինում, իսկ ձմեռը՝ բաւական ցուրտ: Անտառներ քիչ կան: Դաշտերն ու այգիները արևաստական կերպով են ջրում: Ջրանցքներով ջուր բերում է Ամու-Դարեայից կամ ուրիշ գետերից, որոնք հոսում են Պամիրի և Տեան-Շանի սարերից: Դաշտերում ցանում են բրինձ, ցորեն, բամբակ: Այգիներում աճում են՝ գեղձի, ծիրանի ծառեր: Տեան-Շանի լանջերում կան լաւ արօտատեղիներ, որոնք կերակրում են թափառաշրջիկների հօտերը:

Այդ տէրութիւններում ապրում են թիւրք - թաթարական ժողովուրդներ, ինչպէս օրինակ՝ ուզբէկներ, սարթեր. նաև սպիտակ ցեղին պատկանող ժողովուրդներ, օրինակ՝ պարսիկներին ցեղակից տաճիկ-

ներ: Ուզբէկները տիրող ժողովուրդ են:

Խիվայի գլխաւոր քաղաքն է՝ Խիվա, իսկ Բուխարայի գլխաւոր քաղաքը՝ Բուխարա:

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԸ

19. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Կենտրոնական Ասիան տարածւում է իմալայեան լեռներից մինչև Սայեանեան լեռները և Պամիրից մինչև Խինհան: Կենտրոնական Ասիան չորս կողմից սարերով է շրջապատւած, ուստի չոր է ի մայրուհի: Մակերևոյթի կազմութիւնն էլ անապատային է. մանաւանդ միջին մասում, որտեղ տարածւում է Խանխայ ցածրութիւնը, որ չինարէն է և նշանակում է «չորացած ծով»: Հին ժամանակներում, յիրաւի, այդ ցածրութիւնը ծածկւած է եղել ջրով, իսկ այժմ անապատ է: Սրա տրեւտեան մասը աւազոտ է, իսկ արեւելեան մասը քարքարոտ անապատ է և կոչւում է Գորբի կամ Շամծ: Գորբի անապատից դէպի հիւսիս ընկնում է Մոնղոլական տափաստանը, որ ծածկւած է ցածրիկ խոտով: Գարնանը այդ տափաստանը կանաչում է և ծածկւում գոյնզգոյն ծաղիկներով. բայց այդ երկար չէ տևում. ամառը սկսելուն պէս տափաստանը չորանում է և ծածկւում փոշով: Հողագործութեան համար Մոնղոլական տափաստանը անյարմար է, որովհետև չափազանց չոր է:

Մարդկային բնակութեան համար անյարմար է նմանապէս Տիբետի ըարձրաւանդակը, որ ամենաբարձր լեռնոտ երկիրն է երկրագնդի վրայ: Տիբետի լեռների գագաթները ծածկւած են մշտական ձիւնով: Սարերի լանջերը միայն ծածկւած են լինում աննշան խոտով: Անտառ համարեա թէ ոչ մի տեղ չկայ. հովիտներում կան աղի լճեր: Կլիման էլ խիստ ցամաքային է: Չմեռները սաստիկ սառնամանիքներ են լինում, մինչև 40° ստորութիւն, ամառներն էլ սաստիկ շոգեր են անում: [Կրկնել «կլիմայ» դասի (յօդ. 5) Կենտր. Ասիային վերաբերող կտորը]: Կենտրոնական Ասիան բռնում է ամբողջ Ասիայի $\frac{1}{6}$ մասը, սակայն շատ նօսր բնակութիւն ունի, ընդամենը մօտ 6 միլիոն բնակիչ: Կենտրոնական Ասիայի մասերն են կազմում—Տիբետ, Արեւելեան Թուրքեստան և Մոնղոլիա:

20. Տ Ի Բ Ե Տ

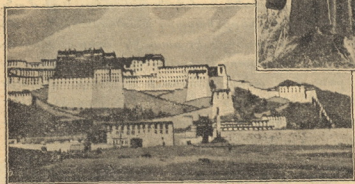
Տիբետի բնակիչներն են՝ մոնղոլական ծագում ունեցող տանգուտները և տիբեացիները: Տանգուտները թափառաշրջիկ խաշնարածներ են: Բացի ոչխարից և ձիուց նրանք պահում են նաև եակ (լեռնային ցուլ) Այս կենդանին գործ է ածւում նստելու կամ բեռնակրութեան համար: Նա հեշտութեամբ կարող է սար բարձրանալ նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ

շատ ծանր բեռ ունի վրան: Տանգուտները ապրում են սև վրաններում, պատրաստւած եակ կենդանու բրդից:

Տիրեացիները մեծ մասով նստակեաց կեանք են անցկացնում: Լեռնային հովիտներում նրանք մշակում են դարի և ցորեն. ապրում են քարաշէն տներում: Տիրեացիները խառնուրդ ժողովուրդ են. մասամբ նման են մոնղոլներին, մասամբ էլ չինացիներին: Չինացիներից են փոխ առել նրանք իրենց քաղաքակրթութիւնը—տներ շինելու եղանակը, հող մշակելու ձևը, նոյնիսկ զգեստները: Իրենց միւս հարեաններից, հնդկներից, փոխ են առել իրենց կրօնը՝ բուդդիստականութիւնը:

Բուդդիստական կրօնը ծագել է 6-րդ դարում Քրիստոսից առաջ: Այդ կրօնի հիմնադիրն էր հնդկական մի իշխանի որդի՝ Սակիա-Մունի կամ Բուդհայի հետեւողները հալածւեցին Հնդկաստանից և տարածւեցին Կենտրոնական և Արեւելեան Ասիայի ամբողջ տարածութեամբ: Այժմ այս կրօնին հետեւում են երկրագնդի վրայ աւել

Նկ. 21. Լամա: Վառն Լիստապում, որտեղ ապրում է Դալայ-Լաման:

ւի թւով մարդիկ, քան որեւէ ուրիշ կրօնի:

Բուդհայականութիւնը առանձին և աւելի ազդեցութիւն է ունեցել Տիրեաի ազգաբնակչութեան վրայ: Համարեա ամեն մի ընտանիքի միջից դուրս է գալիս մի հոգեւորական: Հոգեւորականները Տիրեաում կրչում են լամաներ: Տիրեաում կան բազմաթիւ վանքեր, այդ վան-

քերում ապրում է երկրի ամբողջ ազգաբնակչության համարեա $\frac{1}{8}$ մասը:

Տիրեալի և ընդհանրապէս բոլոր բուդդհայականների կրօնապետը կոչւում է Դալայ-Լամա, որ համարւում է Բուդդհայի մարմնացումը և փոխանորդը այս աշխարհի վրայ: Դալայ-Լաման և նրան շրջապատողներն են կառավարում Տիրետը, որը սակայն գտնւում է Չինաստանի գերիշխանութեան տակ: Դալայ-Լաման ապրում է երկրի մայրաքաղաք Լհասսայում (25,000 բնակիչ):

Դալայ-Լամային երկրպագելու համար ամեն տարի հազարաւոր ուխտաւորներ են գնում Լհասսա՝ ոչ միայն Կենտրոնական Ասիայից, այլ նաև Արևելեան և հարավային Ասիայից: Բայց եւրոպացիների մուտքը Լհասսա արգելւած է: Այդ քաղաքի մշտական բնակիչների մեծ մասը կրօնաւորներից է բաղկացած:

21. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹՈՒՐԿԵՍՏԱՆ

Արևելեան Թուրքեստանը իր մեծութեամբ հաւասար է Եւրոպական Ռուսաստանի $\frac{1}{3}$ -ին, սակայն ունի հազիւ մէկ միլիոնից աւելի բնակիչ: Բնակիչների մեծ մասը նստակեաց կեանք է վարում, ապրում է ովազիսներում, սարերի ստորոտներում, Թարիմ և ուրիշ գետերի ափերին: Բնակիչների մեծ մասը թուրք-թաթարներ են: Սրանք փոքել են անհամար ջրանցքներ, որոնցով և գետերից ջուր են բերում իրենց դաշտերը և այգիները ջրելու համար: Այնտեղ ստացւում են լաւ ցորեն, ձմերուկ, սեխ և ուրիշ տեսակ մրգեր—ծիրան, գեղձ և այլն: Բայց որտեղ ջուր չէ հասնում, այնտեղ երկիրը աւազոտ անապատի է փոխւում:

Արևելեան Թուրքեստանի ամենանշանաւոր քաղաքներն են՝ Եարկենդ և Կաշգար:

Արևելեան Թուրքեստանն ևս պատկանում է չինացիներին և կառավարւում է նրանց պաշտօնեաներով:

22 ՄՈՆԴՈԼԻՍ.

Մոնդոլիան Արևելեան Թուրքեստանից երկու անգամ աւելի մեծ է, բայց նրանից էլ աւելի նոսր բնակութիւն ունի. բնակիչների թիւը 2 միլիոնից պակաս է: Աւագոտ անապատներ գտնուում են Մոնդոլիայի արևելեան մասում միայն, իսկ երկրի մեծ մասը կամ տափաստան է, շատ սակաւ բուսականութեամբ, կամ թէ չէ՝ քարքարոտ անապատներ: Մոնդոլիայի բնակիչները բոլորն էլ թափառաշրջիկ են:

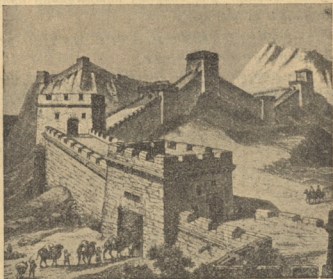
Նկ. 22. Մոնդոլներ:

Թափառաշրջիկ մոնդոլները պարապում են անասնապահութեամբ—պահում են ոչխար, ձի և երկսալառ ուղտները նրանց անասունները ուտում վերջացնում են մի տեղի խոտը, նրանք քոչում են մի ուրիշ խոտաւէտ տեղ: Ամառը, երբ դաշտերում չորանում է խոտը, նրանք բարձրանում են Սայեանեան, Ալտայեան և Տեան-Շան սարերի լանջերը, որտեղ ամբողջ ամառը արօտատեղիները մնում են կանաչ:

Մշտական, հաստատուն բնակավայրեր Մոնդոլիա-

յում շատ քիչ կան: Դրանք կամ վանքեր են, որտեղ ապրում են լամաներ (բաղդհայական կրօնաւորներ) կամ փոքրիկ քաղաքներ: Ամենանշանաւոր քաղաքն է Մոնղոլիայում՝ Ուրգա: Այստեղ կան բաղդհայական շատ վանքեր և տաճարներ, որտեղ ապրում են հազարաւոր լամաներ և նրանց ամենաբարձր կրօնաւորը, որ կոչւում է բողղօ: Ուրգայով են անցնում թէյ փոխադրող կարաւանները. մօնղոլները թէյ են փոխադրում Չինաստանից Ռուսաստան՝ սահմանակից Կեախտա քաղաքի վրայով:

Մոնղոլները, որ այժմ սակաւաթիւ են, հնում եղել են մեծ և շատ պատերազմասէր ազգ: Կենտրոնական Ասիայից նրանք մեծ հորդաներով (խմբերով) դուրս եկան, խուժեցին հարաւարեւելեան Եւրոպա և հարաւարեւմտեան Ասիա ուսեւրեցին շատ երկիրներ. նրանք տիրեցին Հայաստանին և նոյնիսկ Ռուսաստանին:

Նկ. 23. Չինական մեծ պարիսպը:

Մոնղոլները յաճախակի տրշաւանքներ էին գործում չինացիների վրայ, որոնցից և պաշտպանելու համար նրանք շինեցին չինասահան մեծ պարիսպը, որ 2,000 վերստից աւելի երկայնութիւն ունի: Բայց մոնղոլները յետոյ բուզղհայական ութիւն ընդունեցին, որ խաղաղութիւն և անգործութիւն է քարոզում: Այսպէս թուլացան մոնղոլները և նաճակեցին չինացիներէջ: Այժմ մոնղոլները ենթարկւում են Չինաստանին և նրանց իշխանները չինական կառավարութեանը հարկ են վճարում:

Մոնղոլները ցածրահասակ են,—սև, բիզ և կոշտ մազերով: Նրանց գլուխը մեծ է, երեսը՝ լայն, աչքերը՝ թեք: Մոնղոլների գէմքի գծազրութեան մէջ աֆնչափ աչքի են ընկնում գեղին ցեղի բոլոր առանձնայատկութիւնները, որ յաճախ գեղին ցեղ ասելու փոխարէն ասում են մոնղոլական ցեղ:

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՍԻԱ

23. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Հարաւային Ասիայի մասերն են կազմում— Հնդկաստան, Հնդկաչին և Մալայեան արշիպելագի կղզիները: Այս բոլոր երկիրներն էլ համարեա ամբողջովին տաք գօտում են գտնուում: Այն մասերն ևս, որոնք արեւադարձից հիւսիս են ընկած, նմանապէս ունեն արեւադարձային, տաք և մեծ մասով խոնաւ կլիմայ: Ձմեռ, ինչպէս մեզնում է, այնտեղ չի լինում: Տարւայ ամենադող եղանակն էլ աւելի շոգ է, քան մեզնում ամառը. իսկ տարւայ եղանակները որոշուում են այն բանով՝ ձիւն գալի՞ս է, թէ ոչ:

(Կրկնել «կլիմայ» դասի (յօդ. 5) Հարաւային Ասիային վերաբերող կտորը):

Հարաւային Ասիան բնութեամբ ամբողջ մայր ցամաքի ամենահարուստ մասն է. ունի հարուստ, արեւադարձային բուսականութիւն՝ և շատ խիտ բնակչութիւն: Այստեղ շատ հին ժամանակներում արդէն աղգարնակութիւնը նստակեաց կեանք էր վարում, հասել էր բարձր զարգացման և հիմնել մեծ պետութիւններ, որոնք յետոյ եւրոպացիների իշխանութեան տակ ընկան:

24. ՀնդկԱՍՏԱՆ

Հնդկաստան կոչուում է այն ընդարձակ (մեծութեամբ համարեա հաւասար Եւրոպական Ռուսաստանին) երկիրը, որ արեւելեան կողմից ողողւում է Բենգալեան ծոցով, արեւմուտքից Արաբական ծովով, իսկ հիւսիսային կողմից նրա սահմանն են կազմում Հիմալայեան, Սուլիմանեան և Հնդկաչինի լեռները:

Հնդկաստանը շատ հարուստ բնութիւն ունի: Ամառը հարաւարեւմտեան մուսսոնները յորդ անձրևներ են բերում այնտեղ: Մանաւանդ շատ անձրևներ են գալիս Դեկան բարձրաւանդակի արեւմտեան ծայրերում, որոնք աւելի բարձր են, սարերի նման, (1 վերստ) ու կոչւում են Արեւմտեան Հադէս (Արեւելեան Հադէսը՝ $1\frac{1}{2}$ վերստ բարձր): Անձրևներ շատ են գալիս նաև Հիմալայեան սարերի ստորոտներում՝ Բենգալիայում: Այդ արգաւանդ հարթութիւնը գոյացել է Գանգէսի,

Բրահմապուտրայի և նրանց վտակների լիցքից—բերած հողից և տիղմից: Այդ հարթութեան հիւսիս-արևմտեան մասում՝ Ինդոսի և նրա վտակ Սետլեջի մէջ ընկած վայրերում շատ աւելի պահապաններն է գալիս, բայց դարձեալ բաւարար չափով: Աւելի արեւելք ընկած է Թար անապատը, որտեղ արդէն հազւագէտ անգամ են անձրևներ գալիս:

Իր լաւ ոռոգման և տաք կլիմայի շնորհիւ Հնդկաստանը երկրագնդի ամենապտղաւէտ երկիրներից մէկն է: Նրա աւելի խոնաւ տեղերում, մանաւանդ Բենգալիայում, առատօրէն աճում է բրինձ. համեմատաբար պակաս խոնաւ տեղերում աճում են՝ ցորեն, բամբակ, կորեկ, բանան և ուրիշ շատ մշակովի բոյսեր:

Նկ. 24. Հիմալայեան լեռներ:

Շատ հնուց այստեղ ընդարձակ տարածութիւններ, մանաւանդ խոնաւ տեղերում, ծածկւած են եղել արեւադարձային անտառներով: Այդպիսի անտառներ այժմ էլ կան Հիմալայեան լեռների լանջերում և Արևմտեան Հատէսի վրայ: Դեկանի վրայ եղած սաւանններն էլ համարեա բոլորը մշակւած գաշտեր են տլծմ:

Հարուստ է Հնդկաստանի նաև կենդանական աշխարհը: Հնդկաստանի արօտատեղիները կերակրում են միլիոնավոր անասուններ, մանաւանդ սապատաւոր եզներ (զերու) և գոմէշներ: Դեռ հին ժամանակներում էլ Հնդկաստանը յայտնի էր ալմաստ և մարգարիտ թանգազին քարերով. այժմ էլ ալմաստ գտնւում է Դեկանում, իսկ մարգարիտ՝ ծովում, Յէյլոնի եզերքում:

Թէպէտ իր տարածութեամբ Հնդկաստանը Ներոպական Ռուսաստանից փոքր է, բայց այնտեղ ապրում են 300 միլիոն բնակիչներ, այսինքն՝ երկու անգամից էլ աւելի շատ, քան ամբողջ Ռուսաստանում:

Շատ հին ժամանակները Հնդկաստանում ապրում էին դրաւիդներ, — սե ցեղին պատկանող մի ժողովուրդ: 2,000 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ Իրանի բարձրաւանդակից այստեղ եկան սպիտակ ցեղին պատկանող հնդիկներ: Սև դրաւիդներին նրանք ղէպի հարաւ քշեցին — Դեկանի բարձրաւանդակը և Յէյլոն կղզին: 15-րդ դարի վերջում Ք. ծ. յետոյ այդ երկիրը արշաւեցին թափառաշրջիկ մոնղոլները, որոնք եկեւ էին կենտրոնական Ասիայից: Նրանք հպատակեցրին հնդիկներին, հիմնեցին մեծ պետութիւններ և իրենք էլ նստակեաց դարձան: Սակայն ժամանակի ընթացքում նրանք խառնեցին հնդիկներին հետ և մոռացան նոյն իսկ իրենց լեզուն: Վերջապէս, երբ գտնւեց ծովային ճանապարհը ղէպի Հնդկաստան, այն ժամանակից ղէպի այդ երկիրը զիմեցին շատ եւրոպացիներ — սկզբում պորտուգալացիներ, յետոյ ֆրանսիացիներ և անգլիացիներ:

Ներկայումս Հնդկաստանը պատկանում է Անգլիային: Սրան են պատկանում նաև Հնդկաչին թերակղզու հիւսիս-արեւմտեան և Բելուջիստանի արեւելեան մասը: Անգլիական այս բոլոր կալւածները միասին կոչւում են Բրիտանական Հնդկաստան: Բրիտանական Հնդկաստանը մակերևոյթի տարածութեամբ համարեա հաւասար է Ներոպայի կէսին և 14 անգամ մեծ է Անգլիայից:

Բրիտանական Հնդկաստանում այժմ ապրում են բոլոր երեք՝ սպիտակ, սև և դեղին ցեղերին պատկանող ժողովուրդներ: Սև ցեղին են պատկանում գրաւիդները: Սրանք ապրում են Հնդկաստանի հարաւ-արեւելեան մասում: Նրանց թիւն է մօտ 40 միլիոն: Հիմալայեան լեռների լանջերին և Հնդկաչինում

ապրում են գեղին ցեղին պատկանող ժողովուրդներ, որոնք
 սակայն շատ են փոխել իրենց հարևան հնդիկների ազդեցու-
 թեան տակ: Նրանց թիւն է մօտ 15 միլիոն: Հրնդ-
 կաստանի հիւսիս-արե-
 մտեան մասում և հրնդ-
 կական հարթութեան վը-
 րայ բնակւում է սպի-
 տակ ցեղին պատկանող
 հնդիկ ժողովուրդը:
 Հնդիկների թիւն է մօտ
 200 միլիոն: Նրանք կազ-
 մում են Հրնդկաստանի
 ազգաբնակչութեան գըլ-
 խաւոր մասը և բաժան-
 ւում են շատ ցեղերի:
 Հնդիկները յայտնի են
 իբրև բարի բնակորու-
 թեան տէր ժողովուրդ:

Հնդիկները պարապում
 են երկրագործու-
 թեամբ: Խոնաւ վայ-
 րերում նրանք մշակում
 են գլխաւորապէս բը-
 րինձ: Այս բոյսի ա-
 ճելու համար բաւական
 չեն նոյնիսկ այն յաճա-
 խակի անձրևները, որ տե-
 ղում են Բենգալիայում.

այդ պատճառով էլ հնդիկները Գանգէս և ուրիշ գետերից փո-
 րած ջրանցքներով ջուր են բերում և դաշտերը ջրում: Շնոր-
 հիւ այս բանի էլ՝ այնտեղ տարեկան երկու անգամ է բրնձի
 հունձ լինում: Աւելի արևմուտք, որտեղ պակաս անձրև է լինում,

Նկ. 25. Հնդկական օնգեղջիւրի կենդանիներ:

յաջողութեամբ է տարեկան միայն մէկ հունձ. Խնդոս գետին և նրա վտակների մէջ եղած տարածութեան վրայ հնդիկները գերա-

Նկ. 26. Պրաւիդ:

դասում են ցանել ցորեն, իսկ Դեկանի բարձրաւանդակի վրայ՝ կուրէկ:

Բացի հացահատիկներից՝ հնդիկները իրենց դաշտերում մշակում են նաև շատ ուրիշ բոյսեր: Նրանցից ամենանշանաւորներն են՝ բամբակ, ջուլտ կամ հնդկական կանեփ, որի թելերից պարան են գործում, խաշխաշ, որից պատրաստում են ափիոն:

Այգիներում տնկում են բանան և զանազան տեսակի արմաւենիներ (կոկոսեան և փիւնիկեան արմաւենիներ): Հիմալայեան և Հատէս լեռների լանջերին վերջերս սկսել են դրել նաև թէյի տնկարաններ (սլանտացիաներ): Յէյլոն կղզին համարեա ամբողջովին ծածկւած է թէյի, սուրճի, կինամոնի (դարչին) արնկարաններով:

Նկ. 27. Հնդկուհի:

Անասուհներ պահում են հրնդիկները միայն հողի մշակութեան և բեռնակրութեան համար: Ընտանի կենդանիներին նրանք սուրբ են համարում. հաւատում են, թէ մեռած մարդու հոգին այս կամ այն կենդանու մէջ բնակութիւն է հաստատում: Նրանք երբէք կենդանուն

չեն մորթում, միս չեն ուտում. չեն գործածում նաև կաթնեղէն:

Հնդիկները շատ աղքատ են ապրում: Այդ աղքատութիւնը երկու գլխաւոր պատճառ ունի. 1) Հնդիկները թուլակազմ են, չեն

կարողանում այնպէս աշխատել, ինչպէս եւրոպացիները, և 2) Հնդկաստանը այնչափ շատ բնակիչներ ունի, որ ամեն մէկին հացահատիկի և պտղի հնձի մի չնչին մասն է բնկնում: Եւ երբ հունձը վատ է լինում,—իսկ այդ լինում է ամեն անգամ, երբ մուսոնները ուշանում կամ քիչ անձրև են բերում,—այն ժամանակ արդէն Հնդկաստանում սով է լինում, և միլիոնաւոր մարդիկ մեռնում են սովամահից:

Արդիւնագործութիւնը շատ քիչ է զարգացած Հնդկաստանում: Միայն վերջերս անգլիացիները սկսել են այնտեղ ևս գործարաններ հիմնել: Ապրանքների մեծ մասը բերւում է Անգլիայից: Առևտուրը մեծ է: Ամենից շատ արտահանւում են՝ բամբակ—անմշակ զրութեան մէջ—բրինձ, ցորեն, ջուտ: Այս բոլորը արտահանւում է զէպի Եւրոպա, գլխաւորապէս՝ Անգլիա. խաշխաշը արտահանւում է զէպի Չինաստան:

Հնդիկների մեծ մասի կրօնը հիմնոսական է, գլխաւորապէս բրահմայական: Նրանց գլխաւոր աստւածն է՝ Բրահմա. դա ստեղծագործող աստւածն է և տիեզերքի հոգին: Հնդիկները պաշտում են նաև ծառերի, սարերի, գետերի ոգիների և այլն: Առանձին յարգանքի առարկայ է Գանգէս գետը, որ սրբազան է համարւում: Նրա մէջ լողանալը կրօնական ծէս է: Հնդիկները սրբազան են համարում նաև որոշ կենդանիներ, որովհետև հաւատում են, թէ մեռած մարդկանց հոգիները նրանց մէջ են բնակութիւն հաստատում: Հնդիկների մէջ քիչ չեն նաև մահմեդականներ, մանաւանդ հիւսիս-արևմուտքում, Իրանի սահմանի մօտ:

Հնդիկները բնդունակ ժողովուրդ են: Հին ժամանակներում, երբ աշխարհի եւրոպական ժողովուրդների նախնիները դեռ վայրենի էին, Հնդկաստանում ծագելում էին գիտութիւնն ու գեղարւեստը: Սակայն յետոյ կանգ առաւ նրանց մտաւոր զարգացումը. դրա գլխաւոր պատճառը ժողովրդի կաստաների բաժանւած լինելն էր. այդ կաստաները (նեղ, քարացած դասակարգերը) մինչև օրս էլ կան հնդիկների մէջ: Ամեն մի կաստա թշնամարար է վերաբերւում ուրիշ կաստայի: Բարձր կաստաներին պատկանողները, օրինակ՝ քրմերը (հոգևորականները) և զինւորականները ատում են և իրենց հետև պահում ցածր կաստաներին պատկանողներից, օրինակ՝ երկրագործներին և անհետաւորներին: Կաստաներից դուրս, ամենից ցածր, համարւում են պարիաները, որոնց մերձեցնալը սրբապղծութիւն է համարւում:

Ներկայումս Հնդկաստանը անգլիացիների իշխանութեան տակ է: Անգլիացիների թիւը այնտեղ 200 հազարից աւելի

չէ,—գլխաւորապէս պաշտօնեաներ, վաճառականներ, զինուորականներ և այլն: Անգլիացիները շինում են Հնդկաստանում երկաթուղիներ, փորում են ջրանցքներ, ծաղկեցնում են առևտուրը, հիմնում են դպրոցներ, թուլացնում են կասսաների մէջ եղած հակառակութիւնը, և այլն:

Մինչև այժմ սակայն չէ յաջողւում նրանց կռիւը խոլերայի, ժանտախտի և մալեարիայի (ճահճային տենդ) դէմ: Այս հիւանդութիւնների բոյնը Հնդկաստանն է, որտեղ ամեն տարի մի քանի միլիոն հնդիկ է մեռնում: Խուրան շատ գոհեր է տանում գլխաւորապէս ամառը, խոնաւ ժամանակ. ժանտախտը՝ ձմեռ, չոր ժամանակ. մալեարիան՝ ամբողջ տարին անընդհատ:

Կառավարչական տեսակէտից Հնդկաստանը բաժանւում է նահանգների—որոնք կառավարւում են անգլիական նահանգապետներով—և առանձին պետութիւնների, որտեղ դեռ բոլորովին չեն կորցրել իրենց իշխանութիւնը տեղական հնդիկ իշխանները. սրանք ուշա են կոչւում: Սրանք էլ առանց անգլիացիների ոչինչ անել չեն կարող, նրանցից են սոմալ և սոմալ: Ամբողջ Հնդկաստանի կառավարութեան գլուխ է կանգնած անգլիական փոխարքան:

Հնդկաստանի գլխաւոր քաղաքը և փոխարքայի աթոռանիստն է Կալկաթան։

Կալկաթայի տեղը ձրկնորաների մի փոքրիկ գիւղ էր, իսկ այժմ ամենանշանաւոր նաւահանգիստը և ամենամեծ քաղաքն է (1,300,000 բնակիչներով) Հնդկաստանում: Անգլիացիների շնորհիւ դարձեալ արագօրէն մեծացաւ Բոմբէյը

Նկ. 28. Անգլ. և Հնդկ. կառավարական մեծութ.: (800 հազար բն.): Այս

երկու նաւահանգիստների վրայով է կատարւում Հնդկաստանի համարեա ամբողջ արտաքին առևտուրը: Բաւական նշանաւոր են նաև հետեւեալ նաւահանգիստները. — Մադրաս, Կարաչի (Ինդոսի գետաբերանի մօտ) և Կոլոմբօ (Տէյլոնում): Հնդկաստանի ներսում եղած քաղաքներից շատ նշանաւոր է Բենարէ-

Կկ. Նկ. 29. Բենարէս քաղաքը:

ւր՝ (Գանգէսի վրայ) իբրև հնդիկների սրբազան քաղաք: Ամեն տարի հազարաւոր ուխտաւորներ են գնում այնտեղ*):

*) Այդ ուխտաւորները աղօթում են տաճարներում, որոնց թիւը Բենարէսում հազարից աւելի են հաշւում. լողանում են սրբազան գետում (Գանգէսում), առաւօտեան շատ վաղ: Սուրբ ըրգամութեամբ հընդիկները մտնում են պղտոր գետը, աղօթելով և ծաղիկներ ցանելով գետի վրայ: Ապա բռնով ջուր են առնում գետից, լւանում ուսերը, գլուխը, կուրծքը և թիկունքը: Հիւանդներին, նոյնիսկ մահամերձներին, աղգականները բերում են այդտեղ, որպէսզի գետը բժշկէ նրանց կամ բարի վախճան տայ: Իսկ գետի ափին բոցավառւում են խարոյկները, որոնց վրայ այրում են մեռածների դիակները: Այրւածների աճիւնը գցում են Գանգէս, որ գետը տանէ ովկիանոս:

25. ՀՆԴԿԱԶԻՆ

Հնդկաչինը լեռնային թերակղզի է. մի կողմից ողող-
ւում է Բենգալեան ծոցով և Մալակկայի նեղուցով, իսկ միւս
կողմից՝ Հարաւային-Չինական ծովով (Սիամի և Տոնկինի ծո-
ցեր)։ Թերակղզու հիւսիսային ամբողջ մասը ծածկւած է
բարձր (2—3 վերստ), զգաւրամատչելի լեռներով, որոնք
կազմում են Տիբետի լեռների շարունակութիւնը։ Քանի հարաւ
են գնում լեռները, այնքան էլ ցածրանում են։ Լեռնաշղթա-
ներից մէկը ձգւում է դէպի հեռու՝ հարաւ, կազմելով Մալակ-
կա թերակղզին։

Հարաւ-արեւմտեան մոլոսոնները ոռոգում են Հնդկա-
չինը աւելի լաւ, քան Հնդկաստանը։ Այս է պատճառը, որ
Հնդկաչինի լեռները բոլորն էլ ծածկւած են արեւադարձային
խիտ անտառներով։ Այդ անտառներում ապրում են վայ-
րի փղեր, ոնգեղջիւրներ, տապիրներ, բազմաթիւ կապիկներ։
Սակայն այդ անտառները մարդկային բնակութեան համար ան-
յարմար են, որովհետեւ շատ զգաւր է մաքրել նրանց՝ հողագոր-
ծութեան յարմարացնելու համար։

Լեռնաշղթաների մէջ ընկած հովիտներով հոսում են հե-
տեւեալ գետերը. Մեկոնգ, Իրաւադի և ուրիշներ։ Այդ գետերի հո-
վիտները շատ նեղ են. այդ պատճառով դրանք ևս անյարմար
են մարդկային բնակութեան համար։ Միայն գետաբերաննե-
րից ոչ հեռու այդ հովիտները լայն են, ծածկւած արգաւանդ
հողով։

Հէնց այստեղ էլ կենտրոնացած է Հնդկաչինի ազգաբնա-
կութեան մեծագոյն մասը։ Այդ ազգաբնակչութիւնն էլ
խառն է։ Արեւմուտքում գերակշռում են հնդկները, արեւել-
քում՝ չինացիները, իսկ հարաւում՝ մալայացիները։ Նրանք բզ-
բաղւում են երկրագործութեամբ, գլխաւորապէս բրնձի
մշակութեամբ։ Շնորհիւ առատ անձրևների և, բացի դրանից
նաև արեւոտական ոռոգման՝ բրնձի հունձը միշտ այնքան ա-
ռատ է լինում, որ Հնդկաչինից շատ բրինձ է արտահանւում
ուրիշ երկրներ։

Լեռների լանջերին, արևադարձային անտառների մէջ, շատ դժւար է մշակել հողը. այդ պատճառով էլ այդ տեղերի գլխաւոր զբաղմունքներն են՝ անտառային և լեռնային աշխատանքները—փայտ կտրելը և վաճառելն ու հանքերում աշխատելը:

Համարեա ամբողջ Հնդկաչինը և Երոպացիների իշխանութեան տակ է: Նրա հիւս. արեւմտեան մասը կոչւում է ԲիրՄԱ, որ պատկանում է անգլիացիներին. կառավարում է Հնդկաստանի փոխարքան:

Բիրմայի գլխաւոր նաւահանգիստը և ամենամեծ քաղաքն է՝ Ռանգուն. Ինչպէս միւս նշանաւոր նաւահանգիստները Հնդկաչինում, այնպէս նաև այս նաւահանգիստը նշանաւոր է բրնձի և արժէքաւոր փայտեղէնի արտահանութեամբ: 250,000/բ.

Անգլիացիներին է պատկանում նաև Մալակայի հարաւային մասը, որի ծայրում, փոքրիկ կղզու վրայ, գտնւում է անգլիական նշանաւոր Սինգապուր նաւահանգիստը. սա հանգստատեղի է բոլոր այն նաւերի համար, որոնք Հնդկական ովկիանոսից գէպի Մեծ ովկիանոսն են գնում, կամ ընդհակառակը: 200,000/բ.

Հնդկաչինի արեւելեան մասը պատկանում է Փրանսիային. գլխաւոր նաւահանգիստն է՝ Սայգոն: 50,000/բ.

Հնդկաչինի կենտրոնում, Անգլիայի և Փրանսիայի կալաճների մէջ, գտնւում է Սիւմա անկախ պետութիւնը: Նրա մայրաքաղաքը և ամենանշանաւոր նաւահանգիստն է՝ Բանգկոկ (600 հազ. բն.):

Նկ. 30. Վեդդաս:

26. ՄԱԼԱՅԵԱՆ ԱՐՇԻՊԵԼԱԳ.

Մալայեան արշիպելագը գտնւում է Ասիայի և Աւստրալիայի մէջ և կարծես մի կամուրջ լինի՝ ովկիանոսի վրայ գցած: Նա բաղկացած է հետեւեալ կղզիներից.—Մեծ-Չոնդեան խումբ

(Սումատրա, Եասա, Բոռնէօ, Յելեքես), Փոքր-Զոնդեան, Մոլլու-
կեան եւ Փիլիպպինեան կղզիներ:

Արշիպելագի ծայրերում, այսինքն Հնդկական եւ Մեծ ովկիանոս-
ների եզերքին, ընկնում են մի շարք հանգած եւ գործող հրաբուխ-
ներ, որոնց մշտական ժայթքումներից մեծամեծ զթախտութիւններ
են առաջանում, մանաւանդ Սումատրայում եւ Եասայում: Միայն վեր-
ջինիս վրայ եղած հրաբուխների թիւն է՝ 45*):

Մալայեան արշիպելագի կլիման արեւադարձային է
եւ անփոփոխ: Այնտեղ հաւասարապէս տաք է լինում թէ ձը-
մեռւայ եւ թէ ամառայ ամիսներին: Մթնոլորտային տեղում-
ներ շատ են թափւում եւ երաշտ երբեք չէ լինում: Այս
պատճառով էլ կղզիները ծածկւած են արեւադարձային փար-
թամ անտառներով:

Այդ անտառները այնչափ խիտ են, որ կապիկները կարող են
մեծ ճանապարհորդութիւններ անել՝ մի ծառից միւս ծառը թռչելով եւ
երբեք ոտքը գետին չդնելով: Ծառերը այնքան բարձր են, որ մեր
երկրի դարաւոր կաղնիներից եւ մայրիներից բաղկացած անտառները
նրանց հետ համեմատած կարծէք թփուտներ կամ մանրածառ անտառ-
ներ լինեն:

Կենդանիներ այդ անտառներում շատ կան, մանա-
ւանդ մայր ցամաքին մօտ գտնւող կղզիներում. այնտեղ կան
թէ վայրի փղեր, թէ ոնգեղջիւրներ եւ վագրեր, եւ թէ մարդա-
նման կապիկներ:

Արշիպելագի բնիկ ազգաբնակչութիւնը կազմում են մա-
լայցիները, որոնց անունով էլ արշիպելագը Մալայեան է
կոչւում: *40 միլիոն բնակչությունը կապիկ*

Մալայցիները դեղին ցեղին պատկանող ժողովուրդներից են: Ա-
ւելի արեւելք ընկնող կղզիների վրայ նրանք խառնել են պապուաս-
ների (սև) հետ: Մալայցիները ընդամենը 40 միլիոն են, որոնցից 25
միլիոնը Եասա կղզու վրայ է ապրում: Նրանց մի մասը մինչև այժմ

*) Սումատրայի եւ Եասայի մէջ, Զոնդեան նեղուցում, գտնւում է Կրակա-
տառու հրաբուխը, որ երկար ժամանակ համարւում էր հանգած: 1883 թւականին
այդ հրաբուխը ուժգին կերպով սկսեց գործել եւ ժայթքել: Հրաբխի բերնից դուրս
ժայթքեց 30 վերստ բարձրութիւն ունեցող փռու մի սիւն: Ովկիանոսի ալիքները
Սումատրա եւ Եասա կղզիների շատ գիւղեր եւ քաղաքներ ծովի տակով քարին, 40,000
մարդ ոչնչացան սրանից: Հրաբխի սաստիկ ժայթքոցը լսելի եղաւ Տէլլան եւ Ֆիլիպ-
պինեան կղզիների վրայ:

կիսավայրենի կեանք է անցկացնում: Մալայցիները մեծ մասը զբաղ-
ւում է երկրագործութեամբ, զլիսաւորապէս բրնձի մշակութեամբ:

Մալայցիները զբաղւում են նաև արմաւենիների (կոկոսեան և սագոսեան), բանանի և արքայախնձորի (անանաս) ծառերի մշակութեամբ: Նրանք յայտնի են՝ նաև իբրեւ ճարպիկ ձկնորսներ և ծովագնաց-ներ:

Բացի մալայցիներից արշիպելագի վրայ ապրում են նաև չինացիներ (մօտ $1\frac{1}{2}$ միլիոն), որոնք զբաղւում են առևտրով և արհեստներով. կան նաև ոչ շատ եւրոպացի պաշտօնեաներ, զինւորականներ և առևտրականներ:

Կղզիների ծայրերին, ծովափի մօտ ապրող մալայցիները մեծ մասով մահմեդական են, իսկ կղզիների խորքերում ապրող կիսավայրենիները՝ կուս-պաններ:

Բոլորովին անկախ պետութիւններ չկան Մալայեան արշիպելագի վրայ. բոլոր կղզիներն էլ զանազան տէրութիւնների գաղութներ են: Արշիպելագի ամենամեծ և ամենալաւ մասը՝ պատկանում հոլանդացիներին — Սումատրա, Նաւա, Յելեւս, Փոքր-Զոնդեան, Մուլլուկեան կղզիները, Բոռնէօի հարաւ-արեւելեան

Նկ. 31. Մալայեցու տուն՝ ծառի վրայ:

Նկ. 32. Մալայցի:

մասը: Հոլանդական այս դադուքները 46 անգամ մեծ են բուն Հոլանդիայից, իսկ բնակիչների թւով՝ 7 անգամ:

Այդ բոլոր կղզիների թւում ամենանշանաւորն է՝ Նաւան: Սա երկրագնդի ամենախիտ բնակութիւն ունեցող և ամենաբերրի վայրերից մէկն է: 29 հոկտեմբեր

Երկրագործութիւնը ծաղկած է Մալայեան արշիպելագում, մանաւանդ Նաւայում: Հարթ տեղերում մշակում են՝ բրինձ, ծխախոտ, եգիպտացորեն և շաքարեղէգն. իսկ սարերի լանջերին՝ սուրճ, թէյի և քինայի ծառեր:

Նաւայի գլխաւոր քաղաքը և հոլանդական ընդհանուր-նահանգապետի աթոռանիստն է՝ Բատաւիա: 120,000 բն.

Նկ. 33. Հոլանդիայի և նրա Մալայեան կալածների համեմատական մեծութիւնը:

րին: Այնտեղի գլխաւոր քաղաքն է՝ Մանիլա:

Բոռնէօ կղզու հիւսիս—արեւմտեան մասը պատկանում է անգլիացիներին, իսկ Փիլիպպինեան կղզիները՝ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներ-

350,000 բն.

ԱՐԵՒԷԼԵԱՆ ԱՍԻԱ

Ընդհանուր ակնարկ

Արեւելեան Ասիայի մասերն են կազմում հետեւեալ երկիրները—Չինաստան, Մանջուրիա, Կորէա և Նապոնիա:

[Կրկնել «Կլիմայ» դասի (յօդ. 5.) Արեւելեան Ասիային վերաբերող կտորը:]

Արեւելեան Ասիայում է ապրում մայր ցամաքի (Ասիայի) ամբողջ ազգաբնակչութեան կէսից աւելին, որ ամբողջապէս գեղին ցեղին է պատկանում: Իրենց քաղաքակրթութեամբ Արեւելեան Ասիայի ժողովուրդները ամենահիններից են: Հոգը այստեղ բերրի է, և երկրագործութիւնը հասել է ամենաբարձր կատարելագործութեան:

Արեւելեան Ասիայում գտնուող պետութիւններից Չինաստանը և Նապոնիան պահպանել են իրենց անկախութիւնը:

27. ԶԻՆԱՍՏԱՆ

Զինաստանը բռնում է Արեւելեան Ասիայի մեծ մասը. նա տարածւում է Պամիրից մինչև Մեծ Ուկիւնոս և Ամուրից մինչև Հնդկաչին: Բուն Զինաստանը իր մեծութեամբ հաւասար է Եւրոպական Ռուսաստանին, իսկ իր բոլոր կալածանքով (Մանջուրիա, Կենտրոնական Ասիա) միասին՝ ամբողջ Ռուսաստանի կէսին*): Իսկ Զինաստանի բնակիչները $2\frac{1}{2}$ անգամ աւելի են, քան Ռուսաստանի բնակիչները. — Ռուսաստանում ապրում են ընդամենը մօտ 140 միլիոն բնակիչներ, իսկ Զինաստանում՝ մօտ 350 միլիոն, այսինքն մօտաւորապէս այնքան, որքան ամբողջ Եւրոպայում:

Իր բնութեամբ Զինաստանը բաժանւում է երկու մասի — հիւսիսային և հարաւային:

Հիւսիսային Զինաստանում գտնւում է չինական դաշտավայրը: Հողը դեղին է և արգաւանդ: Իսկ Հարաւային Զինաստանում հարթութիւններ համարեա չկան. — ամեն տեղ լեռներ են, թէպէտ ոչ բարձր. Այդ լեռների լանջերին աճում են մշտադալար ծառեր: Հարաւային Զինաստանի գետինը կարմրահող է, բաղկացած գլխաւորապէս կարմրաւուն կաւից: Չնայելով այդ հողը այնպէս պտղաբեր չէ, ինչպէս Հիւսիսային Զինաստանի հողը, բայց և այնպէս՝ այդտեղ էլ հունձը լինում է առատ, որովհետեւ կլիման աւելի խոնաւ է, քան հիւսիսում: Հիւսիսային Զինաստանում ձմեռը սառնամանիքներ են լինում, և ձիւն է դալիս, թէպէտ կարճատեւ. իսկ հարաւում գետինը երբեք ձիւնով չէ ծածկւում: Հիւսիսում արտերը տալիս են տարեկան մէկ կամ երկու հունձ, իսկ հարաւում՝ երկու կամ երեք:

Զինաստանում բնակւող ազգութիւնը (չինացիները) պատկանում է դեղին ցեղին: Շատ հնում նրանք ապրում էին Կենտրոնական Ասիայում. բայց վաղուց արդէն, 2,000 տարի Ք. ծն. առաջ, նրանք գաղթեցին այժմեան Զինաստան,

*) Ռուս-չինական սահմանի երկայնութիւնը 4000 վերստից աւելի է:

հիմնեցին այդ մեծ պետութիւնը և զօրեղ ազդեցութիւն ունեցան հարեան ժողովուրդների վրայ:

Չինացիները աչքի են ընկնում իրենց աշխատասիրութեամբ: Նրանց գլխաւոր զբաղմունքն է՝ երկրագործութիւնը: Հիւսիսային Չինաստանի արտերը ծածկւած են ցո-

Նկ. 34. Չինացիներ:

րենի և բաւական ցանքսերով. իսկ Հարաւային Չինաստանում, լեռնաշղթաների մէջ ընկած հովիտներում, տարածւում են բրնձի արտեր, շաքարեղէգնի տնկարաններ և բամբուկի թփուտներ: Բամբակ և խաշխաշ (ափսոս) մըշակում է Չինաստանում ամեն տեղ:

Չինացիները մշակում են իրենց դաշտերը աւելի խնամքով, քան մեր գիւղացիները. նրանք պարարտացնում են հողը աղբով և ջրում արտերը՝ ջրանցքներով բերած ջրով. ջրանցքներ անց են կացնում նրանք ամեն տեղ՝ գետերից և գետակներից ջուր բերելու համար: Հունձը այնտեղ լինում է միշտ շատ առատ: Մի փոքր կտոր հողից անգամ չինական գիւղացին ստանում է բաւականաչափ հաց՝ իր ընտանիքը կերակրելու համար:

Երկրագործութիւնը չինացիների մէջ համարւում է ոչ միայն գլխաւոր, այլ նաև ամենայարգի զբաղմունքը: Նրանք ունեն երկրա-

գործութեան տօնը, երբ ինքը Չինաստանի կայսրը, որ կոչուում է «երկնքի որդի» վարում է մի կտոր հող:

Չինացիները մեծ հողատարութեամբ զբաղւում են նաև այգեգործութեամբ, մանաւանդ հարաւային Չինաստանում, որտեղ աճում են թթենիներ և թէյի ծառեր: Թէյի ծառի տերևներից չինացիները պատրաստում են թէյ, իսկ թթենու տերևներով կերակրում են շերամի որդը: Չինացիների մէջ կարևոր տեղ է բռնում մետաքսագործութիւնը և թէյի մշակութիւնը: Չինաստանից եւրոպա են արտահանւում մեծ քանակութեամբ թէյ և մետաքս:

Նկ. 35. Թէյ. ծաղովկը, չորացնելը և բովելը:

Մեծ նշանակութիւն ունի չինացիների համար նաև ձրկնորսութիւնը: Չինական ծովերը, գետերը, ջրանցքները և լճակները հարուստ են ձկներով:

Բրինձը, բակլան և ձուկը կազմում են չինացիների սննդի գլխաւոր առարկան: Յաճախ գործ են ածում նրանք նաև խոզի, շան և կատուի միս: Չինացու սիրած ուտելիքների թւին են պատկանում մի քանի տեսակ ծովային որդեր և ծովային ծիծեռնակի բոյնը: Ոգելից խմիչքներ չինացիները համարեա չեն գործածում. բայց գրա Վո-

խարէն գործ են անում ամբողջ, որ առողջութեան վրայ աւելի վատ է ներգործում, քան սպիրտը:

Անասնապահութիւնը Չինաստանում զարգացած է, որովհետեւ բոլոր պէտքական հողերը մշակւած են. անասունների համար չկան արօտատեղիներ: Կաթի և իւղի մասին չինացիները համարեա ոչինչ չգիտեն, կաթնատնտեսութեան մասին զաղափար անգամ չունեն: Անասուն քիչ լինելու պատճառով Չինաստանում բնոր կրում են մըշակները (կուլի): Հարաւային Չինաստանում նոյն իսկ կռքի համար ճանապարհներ չկան, այլ միայն շաւիղներ՝ ոտքով գնացողների համար: Դրա փոխարէն՝ Չինաստանը հարուստ է գետային ճանապարհներով և արեւտական ջրանցքներով, որոնցով երթեկում են բազմաթիւ նաւեր: Ամենամեծ ջրանցքը (կայսերական) 1,000 վերստից աւելի երկայնութիւն ունի:

Առետուրը Չինաստանում շատ եռուն է. չինացիները շատ ընդունակ են առետրի մէջ: Չինացիների ձեռքում է գտնւում ներքին առետուրը ոչ միայն բուն Չինաստանում, այլ նաեւ նրա բոլոր կալածներում:

Չինացիները շնորհքով են նմանապէս արհեստների մէջ: Միլիոնաւոր չինացիներ զբաղւում են պատրաստելով ամեն տեսակ առարկաներ տնային գործածութեան համար, նաեւ արդուզարդի առարկաներ: Առանձնապէս շնորհքով պատրաստում են նրանք յախճապակէ («չինի») ամաններ (ափսէներ և այլն), մետաքսէ գործածքներ, փայտի և փղոսկրի քանդակներ:

Չինացիները ապրում են գլխաւորապէս գիւղերում, մասամբ նաեւ քաղաքներում: Հողի պահատութեան պատճառով նրանք տները շինում են իրար շատ մօտ: Չինացիների բնակարանները, ինչպէս և հէնց իրենք, շատ կեղտոտ են: Չինական քաղաքները շրջապատւած են լինում հաստ պարիսպներով, որոնք հնում ծառայում էին թափառաշրջիկների յարձակումներից ժողովուրդը պաշտպանելու համար: Թէպէտ բազմամարդ են չինական քաղաքները, բայց բարեշէն չեն:

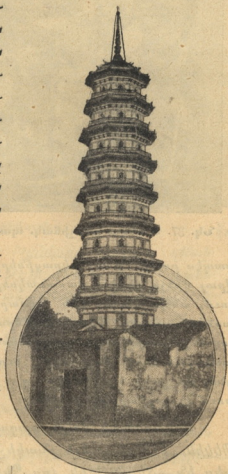
Կրթութիւնը շատ յարգի է չինացիների մէջ ամենահին ժամանակներից սկսած: Ժողովրդական դպրոցներ հիմնել սկսեցին նրանք եւրոպացիներից առաջ: Եւրոպացիներից աւելի առաջ են գտնել նրանք նաեւ տպագրութիւնը, կողմնացոյցը և վառօդը: Բայց ինչպէս եղել են հնումը, չինացիները այնպէս էլ մնացել են մինչև մեր օրերը: Ամեն բա-

նում նրանք հնապաշտ են. նոյն իսկ մեղք են համարում փոխել այն կարգերը, որ դրել են իրենց նախնիները:

Իրենց երեսաներին չինացիները գլխաւորապէս սովորեցնում են յարգել ծնողներին և նախնիներին, որոնց մտքերը նրանց համար սուրբ են: Գիտութիւնները չինացիների մէջ ամենեկին չեն զարգացած, բացի թւարանութիւնից, որ նրանց հարկաւոր է առեւտրի համար: Չինարէն լեզուն, մանաւանդ գրութիւնը, շատ դժւար է. բոլոր բառերը միավանկ են: Գրութիւնն էլ ոչ թէ այբուբենից է բաղկացած, այլ բազմաթիւ նշաններից, որոնք ամբողջ բառեր են ցոյց տալիս: Սովորել բոլոր նշանները՝ դա քչերին է յաջողւում: Մեծամասնութիւնը սովորում է կարդալ միայն սակաւաթիւ գրքեր, որոնք պարունակում են չինական իմաստունների մտքերը:

Տիրապետող կրօն չկայ Չինաստանում. բայց համարեա բոլոր չինացիները երկրպագութիւն են տալիս երկնքին, երկրին և բնութեան ոյժերին: Մեծ մասով հետեւում են բուդդիստական կրօնին, մանաւանդ հասարակ ժողովուրդը: Աւելի բարձր խաւերը հետեւում են Քրիստոսից 5 դար առաջ ապրած չինացի իմաստուն Կոնֆուցիոսի վարդապետութեան: Բոլոր չինացիներն էլ զոհ են մատուցանում իրենց վախճանւած նախնիների ոգիներին*):

Երկիրը կառավարւում է կայսրը, Բողոքիւսանը. այս բառը նշանակում է «երկնքի» (այսինքն Աստուծոյ) որդի»: Նրա իշխանութիւնը համարւում է անսահման: Իրապէս կառավարութիւնը գտնւում է պալատական մեծամեծների, փոխարքաների և պաշտօնեաների (ման-

Գլ. 36. Չինական տաճար:

*) Չինացիները կրօնամոլ ժողովուրդ չեն, այլ համբերատար. յաճախ երկու տարբեր կրօնների հետևողներ միեւնոյն տաճարում են կատարում իրենց ծէսերը:

դարիններին) ձեռքում: Սրանք բոլորը աւելի իրենց անձնական շահին են ծառայում, քան ժողովրդի օգտին:

Նկ. 37. Մանգուին (չինակ. պառս.):

քաղէս բոլոր օտարերկրացիներին. նոյն իսկ եւ բոլոր պաշտօններն իրաւ մինչև վերջին ժամանակներս նրանք արհամարհանքով էին նայում, անպատուաբեր էին համարում իրենց համար՝ որեւէ բան փոխ առնել նրանցից: Միայն վերջերս, մի քանի անգամ պարտութիւն կրելով եւրոպացիներէից, նրանք սկսեցին իրենց դօրքը վարժեցնել եւրոպական ձևով, թոյլ տւին եւրոպացիներին Չինաստանում անցկացնել մի քանի երկաթ ուղային գծեր և մի քանի քաղաքներում էլ գործարաններ հիմնել:

Չինաստանի մայրաքաղաքն է և Բողգիխանի աթոռանիստը՝ Պեկին, 1 միլ. աւելի բնակչւնեւորով: Նշանաւոր նաւահանգիստներ են — Տեան-Յզին (որ Պեկինի հետ երկաթուղով է միացած): Շանհայ և Կանտոն: Այդ նաւահանգիստների վրայով են Չինաստան ներմուծւում եւրոպայից և եւրոպայից՝ գործա-

Մարող ժողովուրդը ազի-տուիեան և վատ կառավարութեան շնորհիւ խեղճ է ապրում: Այդ պատճառով էլ արդիւնագործութիւնը չէ զարգանում այնտեղ: Չինաստանում գտնւում են օր. շատ հարուստ ածխահանքներ, բայց նրանք չեն մշակւում: Բազմաթիւ կուլիններ (բանւորներ, մշակներ) պարապ ման են գտլիս. շատերը ստիպւած թողնում են իրենց հայրենիքը և օտար երկիրներ (Հնդկաստան, Աֆրիկա, Ամերիկա) են գնում և զանազան աշխատանքներ անում ամենաէժան վարձով:

Որովհետեւ զարերի ընթացքում չինացիները աւելի կրթւած են եղել քան ուրիշ ժողովուրդներ, այդ պատճառով էլ նրանք սովոր էին արհամարհանքով նայել ընդհան-

բանային ապրանքներ. — Հնդկաստանից՝ ափին, իսկ Հնդկաստանից՝ բերինձ (թէպէտ չինացիները շատ բերինձ են ցանոււմ, բայց եղածը չի բաւականացնում չինական ամբողջ ժողովրդին կերակրելու համար):

Նկ. 38. Փողոց Պեկինում:

Միւս քաղաքներից նշանաւոր է Սյանկուոն՝ Կապոյտ գետի վրայ: Այս քաղաքը յայտնի է իբրեւ թէյի մեծ շուկայ, որտեղից ծովային նաւերով շատ թէյ է արտահանուում Եւրոպա և Ամերիկա: Թէյը և մետաքսը Չինաստանի արտահանութեան գլխաւոր առարկաներն են: Սանկին, Կապոյտ գետի վրայ, նշանաւոր է բամբակի առևտրով:

Եւրոպացիները և ամերիկացիները, օգտւելով իրենց ոյժից, սկսել են խառնել չինական գործերի մէջ: Նըրանք արդէն գրաւել են մի քանի նաւահանգիստներ չինական ծովափում: Այսպէս՝ անգլիացիները խլել են Հոնգ-Կոնգ կղզին. այդտեղ գտնուում է Վիկտորիա նաւահանգիստը: Գերմանացիները իրենց ձեռքն են զցել Կիաո-Չաու — Գեղին ծովում: Այս վայրերը առևտրական խոշոր նշանակութիւն ունեն:

Հեղինակը հարգանքներով

28. ՄԱՆՁՈՒՐԻԱ

Մանջուրիան ընկնում է Չինաստանից հիւսիս: Այդ երկիրը երկու անգամ աւելի մեծ է, քան Կովկասը: Մանջուրիան մեծ մասով լեռնոտ, բայց պտղաւէտ երկիր է: Հարաւային մասում, Լեաօ-Սէ գետի հովտում, տարածւում են բերրի դաշտեր, իսկ հիւսիսում՝ խոտաւէտ տափաստաններ: Մանջուրիան շրջապատող լեռները ծածկւած են խիտ անտառն երով և հառուտ են ոսկու և քարածուխի հանքերով:

Մանջուրիայի բնակիչները թիւն է մօտ 8 միլիոն: Երկրի բնիկները մանջուրացիներն են: Առաջ նրանք անկախ և զօրեղ ժողովուրդ են եղել: Մի քանի հարիւր տարի սրանից առաջ նրանք նւաճեցին Չինաստանը, որտեղ մինչև այժմ էլ թագաւորում է մանջուրական հարստութիւնը (զինաստիա): Բայց տիրելով չինացիներին՝ մանջուրացիները այնպէս խառնեցին նրանց հետ, որ իւրացրին նրանց բոլոր սովորութիւնները, մոռացան նոյն իսկ իրենց լեզուն: Այժմ բուն Մանջուրիայում էլ դժւար է ջոկել մանջուրացիներին (թույլ ընդամենը մօտ 1 միլ.) չինացիներից: Սրանք բնակութիւն են հաստատել Լեաօ-Սէ և Սունգարի գետերի հովիտներում և մեծ աշխատասիրութեամբ մշակում են իրենց դաշտերը. ցանում են կորեկ, բակլայ, խաշխաշ և ծխախոտ: Վերջին ժամանակներս չինացիները խմբերով բնակութիւն են հաստատում նոյն իսկ հիւսիս-արևմտեան Մանջուրիայի տափաստանում: Միայն լեռների անտառներում դեռ ևս թափառում են մանջուրացիներին ցեղակից տունգուսները և ուրիշ ժողովուրդներ, որոնք զբաղւում են սամոյր, կղաքիս և վազր ուրսակով:

Չինացիներին և մանջուրացիներին մեծ օգուտ են տալիս ոռոմների ձեռքով շինած երկաթուղային ճանապարհները: Սրանցից մէկը կտրում է Հիւսիսային Մանջուրիան և միացնում է Սիբիրի երկաթուղին Վլադիվոստոկի հետ: Մի ուրիշ երկաթուղային գիծ անցնում է Սարքին քաղաքից (Սունգարի

գետի վրայ) դէպի հարաւ՝ Մանջուրիայի գլխաւոր քաղաք Մովղէնի վրայով՝ մինչև Պօրտ-Արտուր, որ այժմ գտնւում է Կապոնացիների ձեռքում:

29. ԿՈՐԷԱ

Կորէան լեռնոտ թերակղզի է. մի կողմից նա ողողւում է Կապոնական ծովով, իսկ միւս կողմից՝ Դեղին ծովով: Հարաւ-արեւմտեան մասը շատ աւելի տաք է, քան հիւսիս-արեւելեան մասը:

Կորէայի բնակիչներն են՝ կորէացիները ($10\frac{1}{2}$ միլ.): Արտաքին տեսքով նրանք նման են չինացիներին և Կապոնացիներին, իսկ իրենց զարգացմամբ և ձեռներէցութեամբ շատ աւելի յետ են մնացել թէ՛ մէկ և թէ՛ միւս ժողովրդից: Նրանք զբաղւում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Կորէացիները իրենց դաշտերը մշակում են շատ աւելի վատ, քան Կապոնացիները և չինացիները: Կորէացիները չեն տնկում թէյի և թթի ծառեր, մետաքսագործութեամբ էլ չեն պարսպում: Արհեստների մէջ ևս նրանք առանձին շնորհք չեն ցոյց տալիս:

Կորէացիները ապրում են խղճուկ խրճիթներում. նրանց երկրում քաղաք համարեալ է չկայ. Կորէայի թագաւորի աթոռանիստն է՝ Սէուլ, որ մեծ գիւղի է նման:

Կորէացիները շատ հանդարտաբարոյ և խաղաղաէր ժողովուրդ են: Այդ պատճառով էլ Կորէան առաջ ենթարկւած էր Չինաստանին, իսկ այժմ Կապոնացիների ձեռքում է գտնւում: Թէպէտ Կորէացիները ունեն իրենց կայսրը, բայց նա Կապոնացիների իշխանութեան տակ է: Կապոնացիների համար Կորէան մեծ նշանակութիւն ունեցող մի երկիր է: Կապոնիայի ազգաբնակչութիւնը շատ խիտ է, իսկ Կորէայի ազգաբնակչութիւնը՝ նոսր. այդ պատճառով էլ Կապոնացիները խմբերով բռնակութիւն են հաստատում Կորէայում և վաճառում են այնտեղ իրենց գործարաններում պատրաստած ապրանքները:

30. ԵԱՊՈՆԻԱ

Եապոնիան Ասիայի ամենաարևելեան երկիրն է. այդ պատճառով էլ նա կոչոււմ է «Ծագող արեգակի երկիր»: Եապոնիան բաղկացած է չորս մեծ ու բազմաթիւ մանր կղզիներէից: Այդ չորս մեծ կղզիներն են Հոնսյու կամ Նիպոն, Կիու.Շիու, Շիկոյ և Եսսո: Բացի սրանցից՝ եապոնացիներին են պատկանում նաև Կուրիլեան կղզիները, Սախալինի հարաւային կէտը, Ռիու-Կիու և Փորմոզա կղզիները: Իր բռնած տարածութեամբ Եապոնիան մի փոքր մեծ է Անգլիայից և համարեա հաւասար է մեր Կովկասին:

Նկ. 39. Ֆուգի-Մամա:

Եապոնական բոլոր կղզիներն էլ լեռնոտ են, ենթակայ յաճախակի երկրաշարժների *): Լեռնագագաթները ընդհանրա-

*) 1885 թվականին Եապոնիայի մայրաքաղաք Տոկիոյում 80 անգամ երկրաշարժ եղաւ, որոնց առաջացրած աւերակների տակ ոչնչացան 100,000-ից աւելի մարդիկ:

պէս հրաքխային են—կամ գործող, կամ հանգած: Միայն Կուրիլեան կղզիների վրայ գտնուող հրաբուխների թիւն է 13: Ենպոնիայի ամենաբարձր հրաքխային սարն է՝ Փուզի-Յամնա ($3^{1}/_{2}$ վերստ բարձրութեամբ), որ գտնուում է Հոնգո կղզու վրայ. 10 ամիս շարունակ նա ձիւնով ծածկւած է լինում: Ենպոնացիները սուրբ են համարում այդ սարը: Դաշտավայրեր համարեա թէ չկան. չկան նաեւ երկայն, նաւագնացութեան յարմար գետեր:

Կուրո-Սիվո տաք հոսանքը Ենպոնիա է բերում շատ տաքութիւն և խոնաւութիւն: Ամառ ժամանակ այդ հոսանքի վրայով են փչում հարաւ-արեւելեան մուսոնները, որոնք ջրային գոլորշիներով լցւում են և առատ անձրեւներ թափում ենպոնական կղզիների վրայ:

Կուրո-Սիվոի մի ճիւղը մտնում է Ենպոնական ծովը: Զմեռը մայր ցամաքից փչող մուսոնները ջերմութիւն և խոնաւութիւն են ստանում Կուրո-Սիվոի այդ ճիւղից. այդ պատճառով էլ նրանք Ենպոնիա են բերում առատօրէն մթնոլորտային տեղումներ: Տարւայ ամենալաւ եղանակներն են՝ դարուն և աշուն:

Շնորհիւ տաք և խոնաւ կլիմայի՝ ենպոնական գլխաւոր կղզիների բուսականութիւնը շատ փարթամ է: Լեռները ծածկւած են անտառներով, իսկ հովիտները և բլուրները՝ արտերով և այգիներով:

Ենպոնական կղզիների բուսականութիւնը մեքսիկականին է:

Կուրիլեան կղզիների և Սախալինի կլիման շատ խիստ է բուսականութիւնն էլ բաղկացած է փշատերեւ անտառներից և տունդրաններից: Դրա համար էլ նրանք անշարմար են մարդկային թնակութեան համար:—Փօրժօգա կղզու կլիման, ընդհակառակը, շատ տաք է և վատառողջ, իսկ բուսականութիւնը՝ միանշամայն արեւադարձային:—Կենդանիներ այդ անտառներում, յատկապէս թռչուններ, քիչ կան:

Ենպոնիան Ռուսաստանից յիսուն անգամ փոքր է*), բայց նրանից հազիւ 3 անգամ պակաս թւով բնակիչներ ունի: Ենպո-

*) Ենպոնիան Կովկասից էլ աւելի փոքր տարածութիւն է բռնում:

նիայում մօտ 50 միլիոն մարդ է ապրում: Այսպէս խիտ բնակութիւն ունենալու գլխաւոր պատճառները երկու են.—նախ՝ բնութեան հարատւութիւնը, երկրորդ՝ եապոնացիների աշխատասիրութիւնը և մեծ ընդունակութիւնները: Եապոնացիները դեղին ցեղին են պատկանում և չինացիներին ցեղակից են:

Եապոնացիների մեծ մասը աղքատ գիւղացիներ են. սրանց ունեցած հողը այնչափ սակաւ է, որ կէս դեսետոինը համարւում է արդէն մեծ հող: Բայց իրենց փոքրիկ արտերը նրանք մշակում են նոյնպիսի ջանասիրութեամբ, ինչպէս չինացիները. զբաղւում են գլխաւորապէս բրնձի մշակութեամբ:

Աշնանը, բրնձի հնձից յետոյ, նոյն հողի վրայ ցանում են հացահատիկներ—գարի կամ ցորեն,

Նկ. 40. Բամբուկի րփուս Եապոնիայում: Եապոնական կառավարան:

որոնց հունձը լինում է գարնանը: Եապոնիայի հարաւում ամեն մի արտից կարելի է լինում տարեկան նոյնիսկ երեք հունձ վերցնել:

Հացահատիկների արտերը տարածւում են Եապոնիայի ամենացածր վայրերում: Աւելի բարձր տեղերում եապոնացիները մշակում են թէյի թփեր, իսկ սարերի լանջերին՝ թ թ են ի ն ե ր: Եապոնիայում այնչափ շատ մետաքս է պատրաստւում, որ նա կազմում է եապոնական արտահանութեան գլխաւոր առարկան: Իսկ թէյը համարեա ամբողջն էլ երկրի ներսում է ծախւում, որովհետեւ եապոնական թէյը իր որակով շատ յետ է մնում չինականից և հնդկականից:

Ծովափերին ապրող եապոնացիները զբաղւում են ձկնորսութեամբ, որ նրանց համար էլ աւելի մեծ նշանա-

Առաջին ունի, քան չինացիների համար: Ամենահարուստ ձրկ-
նորսարանները գտնվում են Նասոում և Սախալինի հարավում:
Այնքան շատ ձուկ է ստացվում, որ մի մասը գործ են դնում
նոյն իսկ արտերը պարարտացնելու համար:

Բրինձը, ձուկը, բակլան և
ծովային կաղամբը կազմում
են եապոնացիների գլխավոր
ուտելիքները: Թէ բրինձը եա-
պոնացիների համար ինչ մեծ
նշանակութիւն ունի, այդ երե-
ւում է նրանից, որ փոխանակ
ասելու «նախաճաշ, ճաշ, ըն-
թրիք» նրանք ասում են՝ «ա-
ռաւօտեան բրինձ, կէսօրեայ
բրինձ, երեկոյեան բրինձ»--
որովհետեւ ամեն անգամ էլ բը-
րինձ են ուտում. Միս, կաթ և
իւղ նրանք ևս, չինացիների
նման, համարեա չգիտեն ինչ
բաներ են, որովհետեւ արօտա-
տելիներ չլինելու պատճառով
անասնապահութիւնը եապոնի-
այում զարգացած չէ:

Եապոնացիները մեծ մասով
ապրում են գիւղերում.
սրանք աչքի են ընկնում ի-
րենց զարմանալի մաքրութեամբ: Տները շինում են փայտից: Տնե-
րում կահկարասիք չի լինում. եապոնացիները նստում և քնում են խո-
տից կամ արմաւնու տերեւներից հիւսած խաիւրների (փսիաթ) վրայ:
Տուն մտնելիս եապոնացիները հանում են կօշիկները. նրանց բնակա-
րանների մաքրութիւնն էլ օրինակելի է:

Եապոնացիները շատ ընդունակ ժողովուրդ են: Հին ժա-
մանակները նրանք սովորեցին չինացիներից մի քանի ար-
հեստներ (օրինակ՝ ձենապակեղէն պատրաստելը), և այդ բա-
նում նրանք գերազանցեցին նոյն իսկ իրենց ուսուցիչներին:

Անցեալ դարի վերջերում եապոնացիները սկսեցին շատ
բան սովորել եւրոպացիներից և ամենակարճ ժամա-
նակեայ ընթացքում ցոյց տւին մեծ առաջադիմութիւն: Ներ-

Նկ. 41. Եապոնական գիւղացի:

կայումս եապոնացիները ունեն եւրոպական ձեւի բազմաթիւ սեփական գործարաններ. այդտեղ նրանք մեքենաների օգնութեամբ պատրաստում են բամբակէ և մետաքսէ գործածքներ, մետաղի զանազան ապրանքներ, ամենալաւ տեսակի թուղթ, և այլն: Այժմ եապոնացիները իրենք են կառուցանում շոգենաւեր, երկաթուղիներ: Ամբողջ եապոնիան ծածկւած է երկաթուղային ցանցով: Եապոնական շատ քաղաքներում, յաճախ նոյն իսկ գիւղերում, կայ էլեքտրական լուսաւորութիւն:

Նկ. 42. Եապոնուհի:

Եապոնացիները շատ հնուց արդէն կուլտուրական ժողովուրդ են: Իրենց կրթութիւնը, շատ սովորութիւններ և կրօնը փախ են առել չինացիներից: Չինաստանի նման՝ եապոնիան ևս երկար ժամանակ ապրում էր կտրւած ուրիշ երկրներից. եապոնացիները իրենց երկիրը ներս մտնել չէին թողնում օտարերկրացիներին: Միայն 50 տարի սրանից առաջ եւրոպացիներին թոյլ տրւեց Եապոնիա մտնել: Այդ ժամանակից էլ սկսած նրանք շատ բան սովորեցին եւրոպացիներից:

Բայց ամենազլխաւորը այն է, որ եապոնացիները այժմ կրթւած ժողովուրդ են: Նրանք հիմնել են բազմաթիւ ժողովրդական դպրոցներ և ուսումը պարտադիր են դարձրել բոլորի համար: Այդ պատճառով էլ համարեա բոլոր եապոնացիները զրազէտ են, կարդում են լրագիրներ, զրքեր, որ Եապոնիայում աւելի են լոյս տեսնում, քան Ռուսաստանում:

Երկրի կառավարութիւնն էլ նման է եւրոպականին:

Նապոնիան Ասիայի այն երկիրներիցն է, որտեղ կայսրի (Միկադո) իշխանութիւնը սահմանափակւած է պարլամենտով, այսինքն ժողովրդական ներկայացուցիչների: Ժողովով: Ժողովրդից ընտրւած այդ մարդիկ աշաւուրջ կերպով հսկում են միստորների և պաշտօնեաների գործերին և նրանցից ամեն բանի համար հաշիւ են պահանջում:

Նկ. 43. Նապոնացի կառապան:

Նապոնացիների մեծ մասը դաւանում է Շինտօ կրօնը, որ այդ ժողովրդի բնիկ, ազգային կրօնն է: Այդ կրօնի էութիւնն է՝ բնութեան ոյժերին և նախահայրերի ոգիներին երկրպագելը: Նապոնացիների մէջ քիչ չեն նաև բուդդիստականներ և Կոնֆուցիոսի վարդապետութեան հետևողներ:

Նապոնիայի մայրաքաղաքն է՝ Տօկիօ. ունի մօտ 1,800,000 բնակիչ: Չնայած սրան, Տօկիօն մեծ զիւղի նմանութիւն ունի, որովհետև բաղկացած է բազմաթիւ փոքրիկ փայտաշէն տներից^{*)}: Փողոցներում երթեկութիւնը մեծ է. կայ նաև էլեքտրաքարշ: Կառապանները իրենք են քաշում երկանիւ փոքրիկ կառ-

^{*)} Տները փայտից են շինում, որ յաճախակի կրկնուող երկրաշարժներից շատ չվնասեն:

քերը: Թէպէտ Տօկիօ մայրաքաղաքը շինած է ծովածոցի վրայ, բայց որովհետեւ այդ ծովածոցը փոքր է, այդ պատճառով էլ մեծ նաւերը կանգ են առնում Իօկօհամա նաւահանգստում:

Եապոնիայի երկրորդ մեծ քաղաքն է՝ Օսակա, որ Էապոնական գործարանային արդիւնագործութեան կենտրոնն է: Եապոնիայի ամենանշանաւոր նաւահանգիստներն են, հաւասարարժէք Իօկօհամային, Կօբէ և Նագասակի:

Նկ. 44. Եապոնական տաճար:

Եստօ, Սախալին և Կուրիլեան կղզիների վրայ բացի Էապոնացիներից ապրում են նաև այն կոչւող մի խեղճ և համարեա վայրենի ժողովրդի մնացորդներ: Նրանց թիւը փոքրանում է և այժմ հազիւ մի քանի հազար հոգի լինեն:

Ա Ֆ Ր Ի Կ Ա

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1. ԱՖՐԻԿԱՅԻ ԴԻՐՔԸ, ՄԵԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՓԵՐԻ ԳԾԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աֆրիկան Հին-Աշխարհի բոլոր մասերի մէջ միակն է, որ տարածւում է հասարակածի երկու կողմում: Հասարակածը անցնում է Աֆրիկայի հիւսիսային և հարաւային ծայրերից համարեա հաւասար հեռաւորութեան վրայ, նրա կենտրոնով: Հիւսիսից հարաւ Աֆրիկան տարածւում է մօտ 8,000 վերստ, իսկ արեւմուտքից արեւելք, ամենալայն տեղում, 7,500 վերստ: Աֆրիկան Եւրոպայից մեծ է 3 անգամ, իսկ Ասիայից փոքր է $1\frac{1}{2}$ անգամ: Աֆրիկայի մակերեսութը բռնում է 27 միլ. քառակուսի վերստ տարածութիւն:

Աֆրիկայի ամենահեռաւոր ծայրերն են.—հիւսիսում՝ Բըլանկո կամ Սպիտակ հրաւնդանը, հարաւում՝ Ասեդի հրաւնդանը, արեւմուտքում՝ Կանաչ հրաւնդանը, իսկ արեւելքում Գվարդաֆույ հրաւնդանը:

Աֆրիկան ամեն կողմից շրջապատւած է խոր ծովերով և ովկիանոսներով. արեւմուտքից՝ Ատլանտեան ովկիանոսով, հիւսիսից՝ Միջերկրական ծովով, արեւելքից՝ Հնդկական ովկիանոսով և նրա մասերով—Ադենի ծոցով և Կարմիր ծովով:

Հիւսիս-Արեւմուտքում Աֆրիկան բոլորովին մօտենում է Եւրոպային. սրանից բաժանւում Ջիբրալտարի նեղուցով, որ ոչ խոր է և ոչ էլ լայն (ընդամենը 14 վերստ լայնութիւն ունի):

Հիւսիս-արեւելքում Աֆրիկան միանում է Ասիայի հետ Սուէզի պարանոցով, որի վրայ 1869 թւականին Սուէզի ջրանցքն են փորել:

Աֆրիկայի ափերը շատ աւելի քիչ են կտրուած, քան որ և է ուրիշ աշխարհամասի ափեր: Այնտեղ համարեա չկան ոչ ծովեր, ոչ ծոցեր, ոչ էլ թերակղզիներ կամ կղզիներ՝ մայր ցամաքին մօտ: Եղած ծոցերից ամենամեծերն են—Գվինէյի ծոցը՝ արեւմուտքում, Գաբէսի ծոցը՝ հիւսիսում: Թեւեղ կղզիներից նշանաւոր է՝ Սոմալի թերակղզին հիւսիս-արեւելքում: Կղզիներից նշանաւոր է Մադագասկար մեծ կղզին հարաւ-արեւելքում, որ մայր ցամաքից բաժանուում է Մոզամբիկի խոր և լայն նեղուցով: Լաւ, յարմար նաւահանգիստներ Աֆրիկայում շատ քիչ կան:

2 ԱՖՐԻԿԱՅԻ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒՄԸ

Ամենահին ժամանակներից սկսած արդէն եւրոպացիներին յայտնի էին Աֆրիկայի հիւսիսային ծովափնեայ երկրները: Վաղուց յայտնի էին նրանց նաև Կարմիր ծովի ափերը, այդտեղով նրանք Սուէզի պարանոցից Հնդկաստան էին գնում: Իսկ Աֆրիկայի մնացած ահագին տարածութիւնը եւրոպացիները յետոյ միայն ճանաչեցին: 8-րդ դարում Քրիստոսից յետոյ ամբողջ հիւսիսային Աֆրիկան նաճեցին արաբները և այդտեղ տարածեցին իրենց կրօնը (մահմեդականութիւն), առևտրական յարաբերութիւններ ստեղծեցին նաև երկրի ներքին մասերի հետ: 15-րդ դարում, երբ նաւագնացութիւնը զարգացաւ, եւրոպացիները սկսեցին յաճախ երթալ դէպի Աֆրիկայի արեւմտեան ափերը և հիմնեցին այնտեղ գաղթականութիւններ: Դրանք գլխաւորապէս պորտուգալացիներ էին:

15-րդ դարի վերջում պորտուգալացի ծովագնաց Վասկո-դէ-Գաման կատարեց առաջին ծովային ճանապարհորդութիւնը Աֆրիկայի բոլորքով դէպի Հնդկաստան: Պարտուգալացիներից յետոյ Աֆրիկայում գաղութներ հիմնեցին նաև իսպանացիները, ֆրանսիացիները, անգլիացիները: Իսկ վերջին ժամանակներս՝ նաև գերմանացիները: Սակայն Աֆրիկայի խորքերը երկար ժամանակ ոչ ոք սիրտ չէր անում թափանցել, երկիւղ կրելով վատառողջ կլիմայից և դէպի եւրոպացիները թըշնամութիւն տածող սևամորթ քնիկներից:

Առաջինը անգլիացի Լեյնսդալտոնն էր, 19-րդ դարի 60-ական թւականներին, որ երկար ճանապարհորդութիւններ արաւ դէպի Աֆ-

ըրկայի խորքերը: Նա ճանապարհ ընկաւ զէպի Հարաւային Աֆրիկա՝ աւետարանը քարոզելու նպատակով: Իր հեղ և քարի բնաւորութեան շնորհիւ նա գրաւեց տեղացիների սէրը և նրանց օգնութեամբ շատ ուսումնասիրութիւններ արաւ:

Լևինգստոնը շատ սակաւ անգամ էր տեղեկութիւն տալիս իր մասին, ուստի և մտածեցին մի ժամանակ, թէ նա արդէն սպանւել է: 80-ական թւականներին նրան որոնելու նպատակով Աֆրիկա ուղարկեցին մի ուրիշ անգլիացու, Ստէնլի անունով: Սա կտրում անցնում է կենտրոնական Աֆրիկան, գտնում է Լևինգստոնին: Յետոյ Ստէնլին հայրենիք է վերադառնում, իսկ Լևինգստոնը շարունակում է իր ճանապարհորդութիւնը զէպի հարաւ: Շուտով տենդից նա հիւանդանում է և մեռնում: Նրա հաւատարիմ ծառաները—նեգրերը իրենց ուսերի վրայ են տանում նրա դիակը անտառների խորքերից մինչև օվկիանոսի ափերը. այդտեղից արդէն անգլիացի նաւաստիները նրա դիակը հայրենիք են փոխադրում:

Ստէնլին էլի երեք անգամ ճանապարհորդութիւն է կատարում Աֆրիկայում և ուսումնասիրում է Վիկտորիա լիճը, Կոնգո գետը և այդ գետի ջրաբաշխում գտնւած դարևոր արեադարձային անտառները: Լեւինգստոնից և Ստէնլիից յետոյ ուրիշ ճանապարհորդներ էլ ուսումնասիրել են Աֆրիկան, բայց և այնպէս մինչև այսօր էլ Աֆրիկայում կան շատ տեղեր, որոնք քիչ են հետազօտւած: Բայց Աֆրիկայի բոլոր մասերն էլ բաժանւած են եւրոպական պետութիւնների մէջ, որոնք և շատ տեղ երկաթուղիներ են անց կացրել:

3. ՄԱԿԵՐՆԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Համարեա ամբողջ Աֆրիկան ներկայացնում է մի բարձրաւանդակ՝ հողակոշտերից բաղկացած. նրա միջին բարձրութիւնն է կէս վերստ: Մակերևոյթը բաւական հարթ է, այնպէս որ օրեր և շաբաթներ շարունակ Աֆրիկայով կարաւաններ են գնում, առանց տեսնելու իրենց շուրջը աւելի կամ պակաս բարձրութիւն ունեցող սարեր:

Աֆրիկայի հարաւ-արևելեան կէսը աւելի բարձր է, քան հիւսիս-արևմտեանը. առանձնապէս բարձր է (տեղ-տեղ 4 վերստից էլ բարձր) Հարէշստանի բարձրաւանդակը, —մի լեռնոտ և վայրի երկիր: Բարձր են նաև Դրակոնի սարերը՝ հարաւ-արևելքում (3 վերստից բարձր):

Արևելեան Աֆրիկայի բարձր սարահարթերի մէջ գտնւում

են բազմաթիւ խորը և մեծ (40—100 վերստ) լեռնագոգեր: Սրանցից մի քանիսը լցւած են ջրով—լճեր են: Օրինակ՝ Վիլ-տորիա, Ցանգանիկա, Նեսասա և ուրիշները: Դրանց ծայրերին բարձրանում են հանգած հրաբխային լեռներ. դրանցից ամենաբարձրներն են՝ Կիլիմանջարո (6 վերստ բարձր) և Կենիա (5 և կէս վերստ). սրանք ծածկւած են մշտական ձկնով:

Հ ի ւ ս ի ս - ա ր ե մ տ ե ա ն Աֆրիկան թէպէտ իր բարձրութեամբ չէ կարող հասնել հարաւ-արեւելեանին, բայց և այնպէս նա էլ բազկացած է ընդարձակ բարձրաւանդակներից: Դաշտավայրերը այդ մասում փոքր տեղ են բռնում:

Աֆրիկայում չկան այնպիսի լեռնաշղթաներ, ինչպէս Ասիայում. բացառութիւն կազմում է Ատլասի լեռնաշղթան՝ Միջերկրական ծովի ափին:

Աֆրիկայի միակ մեծ կղզին՝ Մադագասկար—ցամաքային ծագում ունի. նա ևս հողակոշտերից է բազկացած: Աֆրիկայի մնացած կղզիներից շատերը հրաբխային են. օրինակ՝ Համբարձման, Ս. Հեդինէի, Կանարեան, Մասկարենեան կղզիները: Շատերն էլ կորալական ծագում ունեն. այսպէս են բազմաթիւ մանր կղզիներ Աֆրիկայի արեւելեան ափում. օրինակ՝ Ջանգիւրա:

4. Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Քանի որ Աֆրիկան ընկնում է հասարակածի երկու կողմը, ուստի և նրա կլիման առաջ է: Արեւակը ամբողջ տարին շատ է տաքացնում այդ մայր ցամաքը. ամառւայ և ձմեռւայ ամիսների մէջ այնտեղ համարեա տարբերութիւն չկայ: Աֆրիկայի ամենահիւսիսային կամ ամենահարաւային ծայրերում իսկ աւելի տաք է, քան Նւրոպայի ամենահարաւային, տաք երկրներում:

Ամենատաք երկրամասը, այն էլ ոչ միայն Աֆրիկայում, այլ նաեւ ամբողջ երկրագնդի վրայ, Սահարա անապատն է. այնտեղ տարւայ տաքութեան միջին աստիճանը 35-ի է հասնում: Ամառ ժամանակ անապատի լերկ ժայռերը մինչև 70,

նոյնիսկ 80 աստիճան տաքանում են: Օդն ևս այնքան է տաքանում, որ նոյնիսկ գեղարք է շնչել: Իսկ երբ անապատով փչում է Սամիում՝ կոշտոյ սոսկալի աւազախառն փոթորիկը, շատ անգամ կարաւաններ են ոչնչանում: Սակայն գիշերները Սահարայում զով է լինում, յաճախ ցօղ է նստում. իսկ ձմեռւայ գիշերներին ժայռերի վրայ նոյնիսկ եղեամ է երևում:

Սահարայում շատ սակաւ անձրևներ են գալիս. համարեա ամալ չէ երևում երկրնքի վրայ: Այս է պատճառը, որ այնտեղ ցերեկը շատ տաք է լինում, իսկ գիշերը շատ զով:

Սահարայի չափազանց չոր լինելու պատճառները սրանք են. — արևմտեան կողմից նա ողողւում է Ատլանտեան ովկիանոսի այն մասով, որտեղ ամբողջ տարին անդադար փչում են հիւսիս-արեւելեան պասսատները. իսկ սըրանք խոնաւութիւնը ովկիանոսից տանում են դէպի Հարաւային Ամերիկա: Սահարայի արեւելեան կողմում էլ ընկած է Արաբիա թերակղզին, որ չոր է: Կարմիր և Միջերկրական ծովերն էլ այնչափ մեծ չեն, ուստի և քիչ գոլորշի են առաջացնում: Իսկ Գվինէի ծոցից փչող քամիները իրենց բերած խոնաւութիւնը հազիւ թողնում են նրա ծովափնեայ բարձրութիւնների վրայ: Վերջապէս՝ Հնդկական ովկիանոսից փչող քամիները խոնաւութիւնը թողնում են Հարէշտանում:

Նկ. 45. Մթնոլորտային սեղումների տարածումը Աֆրիկայում:

Սահարայից դէպի հարաւ ընկնում են տաք և խոնաւ երկիրներ. դրանք գտնւում են հասարակածի երկու կողմում: Խոնաւութիւն բերող քամիները այդ երկիրներում թափւում են շատ մթնոլորտային տեղումներ, — թէ Ատլանտեան և թէ Հնդկական ովկիանոսից: Մանաւանդ շատ անձրև է

Սահարայից դէպի հարաւ ընկնում են տաք և խոնաւ երկիրներ. դրանք գտնւում են հասարակածի երկու կողմում: Խոնաւութիւն բերող քամիները այդ երկիրներում թափւում են շատ մթնոլորտային տեղումներ, — թէ Ատլանտեան և թէ Հնդկական ովկիանոսից: Մանաւանդ շատ անձրև է

գալիս Գլինէի ծոցի ասիւերին և Կոնգօ գետի ջրաբաշխում: Այստեղ յորդ անձրեւներ գալիս են համարեա ամբողջ տարին: Իսկ Աֆրիկայի մնացած մասերում ձմեռւայ ամիսներին երաշտ է լինում, և անձրև գալիս է գլխաւորապէս ամառը, մանաւանդ կէսօրին:

Այժեղջեր արեադարձից հարաւ՝ Աֆրիկայի կլիման չափաւոր-տաք է: Ամառը (այսինքն՝ դեկտեմբերին, յունւարին, փետրւարին. այդ ամիսներին է հարաւ Աֆրիկայում ամառ) շատ շոգ է լինում այնտեղ, իսկ ձմեռը՝ բաւական ցուրտ բարձր տեղերում նոյն իսկ ձիւն է գալիս: Անձրեւներ բերում են Հնդկական ովկիանոսից փշող քամիները:

Աֆրիկայի հիւսիսային ծայրն ևս ունի այնպիսի չափաւոր-տաք կլիմայ, ինչպէս հարաւային մասը. միայն թէ այնտեղ ձմեռ է լինում այն ժամանակ, երբ հարաւում ամառ է, և ընդհակառակը: (Ինչո՞ւ):

5. ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼՃԵՐԸ

Աֆրիկայի բոլոր մեծ գետերն էլ իրենց սկիզբը առնում են այն վայրերում, որտեղ շատ մթնոլորտային տեղումներ են թափւում: Այդ գետերի մեծ մասը թափւում է Ատլանտեան ովկիանոս, և փոքր մասը միայն՝ Հնդկական ովկիանոս:

Աֆրիկայի գլխաւոր գետն է՝ Նեղոս, որ իր երկայնութեամբ (մօտ 6,000 վերստ) յետ է մնում միայն Միսսիսիպի գետից՝ իր Միսսուրի վտակով: Նեղոսը կազմւած է Սպիտակ Նեղոս և Կապոյտ Նեղոս ճիւղերից:

Սպիտակ Նեղոսը (կամ Բար-էլ-Աբիադ) իր սկիզբը առնում է Վիկտորիա լճից, որի մակերևոյթը ովկիանոսից բարձր է աւելի քան մէկ վերստ: Կապոյտ Նեղոսը (կամ Բար-էլ-Ազրեկ) սկսւում է Հաբէշտանի Յան կոչւող լճից, որ աւելի բարձր է ովկիանոսի մակերևոյթից, քան Վիկտորիա լիճը: Ամեն տարի ամառ ժամանակ Նեղոսը ավերից դուրս է գալիս շնորհիւ այն առատ անձրեւների, որոնք գալիս են նրա ակունքների մօտ:

Աֆրիկայի գետերի թոււմ իր երկայնութեամբ երկրորդ տեղը բռնում է Կոնգո գետը: Նա իր ջրառատութեամբ երկրորդ տեղն է բռնում երկրագնդի բոլոր գետերի շարքում (առաջինը՝ Հարաւ. Ամերիկայի Ամազոն գետը): Այդ գետի սովորական լայնութիւնը, միջին հոսանքի վրայ, մօտ 10 վերստ է. իսկ ովկիանոսի մօտ նեղանում է մինչև $\frac{1}{3}$ վերստ:

Իր երկայնութեամբ երրորդ գետն է Աֆրիկայում՝ Նիլոսը: Մնացած գետերից նշանաւոր են—Օրանժի, Չամբեզի և Շարի (որ թափւում է Զադ լիճը):

Արեւելեան Աֆրիկայի լճերն են—Նեասսա, Տանգանիկա, Վիկտորիա, Արերա և ուրիշներ: Սրանց մէջ ամենախոր լիճն է՝ Նեասսա, իսկ ամենամեծը՝ Վիկտորիա:

Աֆրիկայի չոր մասերում շատ քիչ գետ կայ կամ ամենեւին չկայ: Սահարայում ոչ մի գետ չկայ. այնտեղ պատահում են միայն չոր հովիտներ (վադիններ), որոնց միջով երբեմն անձրեկից յետոյ գետակներ են հոսում. սրանք էլ կորչում են աւազուտների և քարքարոտների մէջ: Սահարայի հիւսիսային մասում, մի քանի փոս տեղերում, պատահում են աղի լճակներ (շոտներ). դրանց մէջ ջուր լինում է դարձեալ անձրեկից յետոյ միայն. մնացած ժամանակ նրանք ծածկւած են լինում ձիւնանման աղի սպիտակ շերտով:

6 ԲՈՒՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գլխէն ծոցի ափերին և Կոնգո գետի ջրաբաշխի վրայ, այսինքն Աֆրիկայի ամենախոնավ մասերում, աճում են ուրեւադարձային անտառներ: Սրանք շատ խիտ են, լիանոտներով պատած, ուստի և մութն են: Արեգակի ճառագայթները շատ քիչ տեղ միայն կարողանում են ծառերի միջով ներս թափանցել: Օգը այնտեղ տաք է լինում և խոնավ: Սակայն իրենց փարթամութեամբ և բազմազանութեամբ Աֆրիկայի անտառները համեմատւել չեն կարող Մալայեան արշիպելագի կամ Հարաւային Ամերիկայի անտառների հետ: Պատ-

ճառն այն է, որ Աֆրիկայում քիչ տեղեր կան, որտեղ ամենիս երաշտ չի լինում:

Նկ. 46. Բուսականության տարածումը Աֆրիկայում:

Պատահում են նաև հազարամեայ բաօբարներ*): Սառանները կտրող գետահովիտներում տարածվում են անտառներ: Գետերի և լճերի ճահճոտ ափերը ծածկված են խիտ եղէգնով և պապիրուս կոչւող բոյսով:

Երբ սկսվում են երաշտները, այն ժամանակ սառանների խոտը չորանում է, ծառերը թափում են իրենց տերևները: Ահա այդ միջոցին սառաններում հեշտութեամբ ոռոջ են գալիս հրդեհներ, որոնք բռնում են տասնեակ և հարիւրաւոր վերստ տարածութիւն:

Աֆրիկայի անապատները—Սահարա և Կալահարի—բռնում են ահազին տարածութիւն: Նրանք համարեա բոլորովին զուրկ են որևէ բուսականութիւնից: Հովիտներում և սարալանջերի վրայ, որտեղ հազադէպ անգամ սնձրե է գա-

Աֆրիկայի այն մասերում, որտեղ չորութիւնը, երաշտը, երկարատե է լինում, և անձրևներ գալիս են միայն ամառ ժամանակ, այնտեղ էլ տարածվում են սառաններ: Սրանք երկրագնդի ամենափարթամ արևադարձային տափաստաններն են: Անձրևների ժամանակ այդ տափաստանները ծածկվում են բարձր խոտով,—շատ անգամ մարդու հասակի չափ և աւելի: Սոսերի մէջ այս ու այն տեղ աճում են և բարձր ծառեր, օրինակ՝ ափսիաներ:

*) Մատաղ բաօբարներ համարեա ամենևին չեն պատահում. այդ պատճառով պէտք է կարծել, որ այդ ծառերը կամաց-կամաց ոչնչանում են:

լիս, աճում են միայն խոտ և թփեր՝ մանրիկ փշատերևներով և չափազանց երկայն, հաստ արմատներով:

Աֆրիկայի ամենահիւսիսային մասում, Ատլասի երկրներում, բուսականութիւնը անձրևների շնորհիւ աւելի թարմ է: Բարձրաւանդակների վրայ կան տափաստաններ: Հովիտներում և սարալանջերին տարածւում են մերձարեալային անտառներ՝ մշտականաչ ծառերով, օրինակ՝ ձիթենի, օլէանդր և այլն:

Աֆրիկայի ամենահարաւայիւ մասում, բարձրաւանդակների վրայ, գտնւում են դարձեալ տափաստաններ: Գարնանը այդ տափաստանները ծածկւում են ծաղիկներով և շատ գեղեցիկ տեսք ունեն: Ծովափի հովիտներում աճում են մշտականաչ տերեւաւոր ծառեր (միայն թէ ուրիշ տեսակի, քան Աֆրիկայի հիւսիսում):

Աֆրիկայից են ծագում շատ օգտակար բոյսեր: Հարէշ-
տանից է դուրս եկել ս ու Ր Ճ ի թուփը, Գվինէի անտառներից
— ձ ի թ ա Ր մ աւ են ի ն, Սահարայի ովազիսներից — փ իւն ի-
կ ե ա ն ա Ր մ աւ են ի ն, և այլն:

7. ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Աֆրիկայի կենդանական աշխարհը պատկանում է երկու՝
Աֆրիկայի և Եւրոպայի Ասիական շրջաններին։
Առաջին շրջանի կենդանիներ կան ամբողջ Աֆրիկայում, իսկ
երկրորդ շրջանի կենդանիներ՝ մայր ցամաքի միայն հիւսիս-
արեւմտեան մասում։ Ամենից շատ կենդանիներ կան սաւան-
նային։ Այդտեղի յարթամ արօտատեղիներում արածում են
բազմաթիւ անտիլոպներ, ջայլամներ և գերերեր։ Սաւանների
վրայ ցրած ծառերի ճիւղերից են կերակրւում ընձուղտները
(փրաֆֆ)։ Խոտակեր կենդանիներին հալածում են գիշակեր-
ները—առիւծներ, բորենիներ և շնագայլեր։ Սրանց սիրած տե-
ղերը անտառների քողորքն են, որտեղից նրանք գիշերը սաւանն
որսի են դուրս գալիս։

Էլի նոյն տեղ, անտառների շրջակայքում, թափառում են

և ճիւղերով, արմտիքով ու պտուղներով կերակրուում ահագին, հաստակաշի փղեր և ունգեղ շիւրներ:

Նկ. 47 Աֆրիկայի օրջանի կենդ.

Աֆրիկայի անտառների խորքում համեմատաբար աւելի քիչ կենդանիներ կան: Ամենից շատ այնտեղ պատահում են կապիկներ և նրանց զլխաւոր թշնամիները՝ յովազներ (լէօպարդ): Ամե-

Նկ. 48 Յովազ (լէօպարդ):

նախուղ տեղերում փոքրիկ ընտանիքներով ապրում են մարդանման կապիկներ — շիմպանզէ և գորիլլա: Անտառների և սաւանների միջով հոսող գետերում և լճերում ապրում են գետածիւր (բեզեմոտ) և կոկորդիլոսներ: Թէ անտառներում և թէ սաւաններում շատ կան միջատներ:

Նեղոսի վերին հոսանքի և մեծ լճերի մօտերքը լինում են շատ թռչուններ: Չմեռը այդ կողմերն են դիմում Նեղոսայից չող ահագին երամներ:

Հարաւային Աֆրիկայի տափաստաններում առաջ տպւում էին նոյն կենդանիները, ինչ որ սաւանններում, բայց այժմ նրանք համարեա թէ բնաջինջ են արւած: Այսպէս օրինակ՝ Հարաւային Աֆրիկայում փիղ մնացել է դեռ այն տեղերում, ուր արզելւած է սպանել նրանց:

Սահարայում կենդանիներ քիչ կան. այնտեղ գտնուում են միայն կարիճներ, մողէսներ և օձեր: Սրանք շատ երկար ժամանակ, ամիսներ շարունակ, կարող են ապրել առանց ուտելու և խմելու: Հովիտներով, որտեղ խոտ է բնուում, մինչև հեռու անապատ թափանցում են անտիլոպն եր: Սրանց, ինչպէս

Նկ. 49. Ծիմպանզէ:

նաև ջայլամների համար, դժւար բան է մի օրում մի քանի տասնեակ և հարիւրաւոր վերստ տարածութիւն անցնել՝ ուտելիք կամ խմելիք որոնելու: Անապատների ծայրերում պատահում են զիշակերներ—առիւծներ և բորենիներ:

Անապատների բոլոր կենդանիներն էլ մոխրա-դեղնաւուն գոյն են ունենում. այդ պատճառով էլ դժւար է նրանց նկատել՝ նոյն գոյնը ունեցող ժայռերի և աւազի մէջ:

Առաջին երկիրն երում ես առաջ կային ջայլամներ և առիւծներ, իսկ այժմ նրանք համարեա բոլորովին բնաջինջ են արւած:

8. ԱԶԳԱՔՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Աֆրիկան ունի մօտաւորապէս 150 միլիոն բնակիչ, այսինքն՝ ամբողջ մարդկութեան $\frac{1}{10}$ -ից էլ պակաս: Որովհետև

Աֆրիկայի մակերևոյթը հաւասար է մօտ 27 միլ. քառ. վերստի, կնշանակէ՝ իւրաքանչիւր քառակուսի վերստի վրայ միջին հաշւով դալիս է վեց մարդուց պակաս:

Նկ. 50. Գորիլլայի բնաճիւղ:

Աֆրիկայի տարբեր մասերը տարբեր չափով էլ բնակութիւն ունեն: Անասլանները համարեա անմարդաբնակ են: Սակաւ բնակութիւն կայ նաև արեւադարձային ճահճոտ անտառների մէջ որոնց խորքերում թափառում են միայն որսորդական մանրիկ ցեղեր: Աֆրիկայի սաւաննները շատ աւելի խիտ բնակութիւն ունեն, քան կենտրոնական-ասիական տափաստանները, որովհետև սաւաններում անձրևների առատութեան պատճառով հնարաւոր է երկրագործութեամբ պարապելը: Ամենախիտ ազգաբնակութիւն ունի Նեղոսի ստորին հոսանքի բերրի հովիտը:

Աֆրիկայի ժողովուրդները պատկանում են երեք՝ սև, սպիտակ և դեղին ցեղերի: Սեւ ցեղին է պատկանում Աֆրիկայի բոլոր բնակիչների $\frac{2}{3}$ -ից աւելին: Այդ ցեղին պատկանող գլխաւոր ժողովուրդն են Աֆրիկայում—ն ե գ ը ե ը: Սրանք ապրում են սաւանների և արեւադարձային անտառների ամբողջ տարածութեան վրայ և իրենց լեզւին նայելով բաժանւում են՝ Սուդանի և Բանտու նեգրերի:

Սև ցեղին են պատկանում նաև հոտտենտոտները և բուշմէնները, որոնք ապրում են հարաւ-արեւմտեան

Աֆրիկայում: Նեգրերից նրանք զանազանուում են իրենց աւելի փայլուն, բայց խորշոմաւոր կաշւով և գանգուր մազերով:

Սպիտակ ցեղին պատկանող ժողովուրդներից Աֆրիկայում շատ հնուց սկսած ապրում են՝ հիւսիսում և արեւելքում՝ քամեան ազգեր—բերբերները, եգիպտացիները և այլն: Ապա Ասիայից են գաղթել սեմական ցեղեր—արաբները և հրեաները, որոնք ցրւած են ամեն տեղ քամիտների մէջ:

Քամեան և սեմական ազգերը նման են իրար թէ արտաքինով և թէ լեզուով. միայն թէ քամեանների մէջ մի փոքր նկատելի են նեգրերի մի քանի նշաններ—աւելի հաստ շրթունքներ, սակաւամազութիւն դէմքի վրայ: Երկուսի կաշւի գոյնն էլ թուի է:

Նւրուպացիները վաղուց չէ որ սկսել են բնակութիւն հաստատել Աֆրիկայում. նրանց թիւը մեծ է միայն ամենահարաւային մասում, որտեղի կլիման նրանց համար առողջարար է:

Պեղին ցեղին պատկանում են միայն Մադագասկարի բնակիչները,—մադագասկները, որոնք այստեղ են գաղթել հաւանօրէն Մալայեան արշիպելագից:

Եգիպտոս կոչուած է ստորին Նեղոսի հովիտը՝ շուրջը տա-
րածւած անապատային մասերի հետ: Այդ հովիտը ներկայացնում
է մի տեսակ երկայն ուղղիւ՝ Սահարա անապատի մէջ:

Հովտի լայնութիւնը հասնում է մինչև 50 վերստի. բայց մարդ-
կանց բնակութեան համար պէտքական է միայն նրանց մասը, որ ողող-
ւում է ջրով, երբ Նեղոսը վարարում է և ավերից գոլրս գալիս: Հով-
տի այդ մասի լայնութիւնը ոչ մի տեղ 15 վերստից չի անցնում. մի-
այն դեղատում նա շատ աւելի լայն է: Հովտի մնացած ամբողջ մասը
անապատ է, որովհետև Եգիպտոսի կլիման չափազանց չոր է և անձրև
համարեա երբեք չէ գալիս:

Եգիպտոսի բնակիչների թիւը հասնում է մօտ 10 միլիո-

նի: Շրջակայքի անապատները
համարեա անմարդաբնակ են:
Ամբողջ ազգաբնակչութեան ^{3/4}-ը
կազմում են սալտակ ցեղի բա-
մեան ճիւղին պատկանող ֆել-
լա հները: Սրանք հին եգիպ-
տացիների սերունդ են, միայն
թէ խառնւած են արաբների
հետ և իւրացրել են վերջիննե-
րիս լեզուն և կրօնը—մահմե-
դականութիւնը: Նրանց ամբողջ
կեանքը կախւած է Նեղոսից*):
Գլխաւոր զբաղմունքն է՝ եր-
կը ա գ ո ը ծ ու թ իւ ն ը:

Նկ. 51. Ճեղլտի-

շապէս կտրուած է ջրանցքներով: Դրանք երկու տեսակ են. կան
այնպիսիները, որ խոր են, կան այնպիսիներն էլ, որ ծանծաղ

Փարաւոնների ժամանակից
սկսած Նեղոսի հովիտը ամբող-

*) Իզուր չէ, որ ֆելլահների նախնիները—հին եգիպտացիները
աստուածացրել էին Նեղոս գետը, աղօթելիս նրան դիմում էին այս խօս-
քերով. «Փնօք քեզ, Նեղոս, փռօք քեզ, որ կենդանացնում ես Եգիպտոսը»:

են: Խոր ջրանցքներով ջուրը գետից գալիս է ամբողջ տար-
ւայ ընթացքում, իսկ ծանծաղ ջրանցքներով՝ երբ նեղուսը վա-
րարում է:

Նեղուսը վարարում է ամառը, երբ եղանակը պարզ և շոգ
է լինում: Վարարելուց Նեղուսը պղտորւում է, ջրանցքները
լցւում են ու արտերը ողողում: Ամեն ինչ ծածկւում է ջրով,
որից բարձր մնում են միայն արմաւենու անտառակներով, ծա-
ռերով և քաղաքներով ծածկւած կղզիներ:

Պտտոր ջուրը կանգնում է ամբարտակներով (պատնէշնե-
րով) շրջապատւած դաշտերում, և գետինը ծածկւում է ար-
գաւանդ տղմի հաստ շերտերով: Հոկտեմբերին միայն, երբ
ջուրը կրկին իջնում է, ֆելլահները ցանում են թաց տղմի մէջ
ց ո թ ե ն, բ ա կ է ա յ, ե գ ի պ տ ա ց ո թ ե ն, բ ա մ բ ա կ, շ ա-
ք ա ռ ե գ է գ և ա յ ի ն: Այս բոլորը բննում են ուշ աշնանը և ձը-
մեռը: Այն ժամանակ, երբ մեզնում դաշտերը ձիւնով են ծած-
կւած լինում, Եգիպտոսում կանաչում են փարթամ ցանքները:
Հունձը լինում է գարնանը—մարտին և ապրիլին:

Հունձից յետոյ ֆելլահները սկսում են մաքրել ջրանցքները, որոնք
տիղմով են ծածկւած լինում: Տիղմը պամբիւղների մէջ են ածում նրանք,
վեր են բարձրացնում և նրանով ամրացնում ամբարտակները: Հարիւր
հազարաւոր ֆելլահներ ամեն գարուն այդ գործով են զբաղւում:

Հունձը Եգիպտոսում միշտ էլ շատ առատ է լինում:
Ոչ մի տեղ հողը այնպիսի հունձ չէ տալիս, ինչպէս Նեղոսի
հովիտում: Այդ պատճառով ազգաբնակիւթիւնը այնտեղ խիտ
է: Ամեն տեղ, համեմատաբար մի փոքր բարձրագիր վայրե-
րում, ցրւած են ֆելլահների գիւղերը: Տները այդ գիւղերում շի-
նած են լինում իրար շատ մօտ, այնպէս որ հարթ կտուրները
յտճախ իրար են կաշում:

Բացի ֆելլահներից Եգիպտոսում ապրում են նաև զբաղ-
տ ի ն ե ռ (կոպտեր) և արաբներ: Ղպտիներն ևս իրենց ծագու-
մով հին եգիպտացիների սերունդ են, բայց ֆելլահներից զա-
նազանւում են նրանով, որ քրիստոնեայ են, պարապում են
արհեստներով և առևտրով ու ապրում են գլխաւորապէս քա-
ղաքներում: Ղպտիների թիւն է մօտ 700,000: Արաբների մի

մասը ապրում է քաղաքներում և առևտրով է պարապում. իսկ մեծամասնութիւնը, այսպէս կոչւած բեդուինները, թափառաշրջիկ կեանք է վարում: Վերջապէս Նգիպտոսի քաղաքներում ապրում են նաև յոյներ, հայեր, թուրքեր և եւրոպացիներ:

Նկ. 52. Կահիրէ:

Նգիպտոսի առևտրական նշանակութիւնը շատ մեծ է: Այնտեղից եւրոպա են արտահանում մեծ քանակութեամբ ցորեն և բամբակ: Բացի դրանից՝ Նգիպտոսի վրայով է կատարւում առևտուրը Աֆրիկայի ներքին մասերի հետ—Նեղոսով, երկաթուղով կամ կարաւաններով: Յատկապէս մեծ նշանակութիւն ստացաւ Նգիպտոսը, երբ 1869 թւականին փորեց Սուէզի ջրանցքը: Այս ջրանցքը, որի երկայնութիւնն է 110 վերստ, միացնում է Միջերկրականը Կարմիր ծովի հետ: Այդ ջրանցքով են անցնում այն նաւերը, որոնք եւրոպայից դէպի Ասիա, Աւստրալիա, արևելեան Աֆրիկա են գնում: Սուէզի ջրանցքը փո-

բելով՝ Եւրոպայից Հնդկաստան տանող ճանապարհը 7000 վերստ կարճացաւ:

Եգիպտոսը կառավարում է խեղիւր. բայց նա անկախ չէ, հարկ է վճարում Թիւրքիայի սուլթանին: Սակայն իրապէս Եգիպտոսը անգլիացիներին ձեռքում է: Եգիպտական բոլոր պաշտօնեաները, զօրապետները և բարձր զինւորականները անգլիացիներ են:

Եգիպտոսի մայրաքաղաքն է՝ Կահիրէ, որ շինւած է Նեղոսի դելտայի սկզբում: Կահիրէն ամենամեծ քաղաքն է ոչ միայն Եգիպտոսում, այլ նաև ամբողջ Աֆրիկայում (ունի մօտ 600,000 բնակիչ):

Կահիրէից ոչ հեռու գտնւում են հին փարաւոնների դամբարանները, հսկայական պիրամիդները (բուրգեր): Թէպէտ դրանք շինւած են Գրիստոսից մի քանի հազար տարի առաջ, բայց և այնպէս մինչև օրս էլ լաւ են պահւել, որովհետև պինդ քարից են: Բուրգերի ներսում գտնւել են փարաւոնների զմրսած մարմինները, որոնք մոռմի ա են կոչւում: Բուրգերից շատերի վրայ էլ մնացել են հին եգիպտացիների նշանագրերը, որ հիերոգլիֆ են կոչւում: Եգիպտոսում կան հնութեան շատ ուրիշ մնացորդներ:

Եգիպտոսի ամենանշանաւոր նաւահանգիստն է՝ Ալէքսանդրիա, նա միացած է Նեղոսի հետ նաւատար ջրանցքով, իսկ Կահիրէի հետ՝ երկաթուղով: Թէ Կահիրէում և թէ Ալէքսանդրիայում ապրում են բաւականաչափ հայեր, գլխաւորապէս Թիւրքիայից:

Սուէզի ջրանցքի հիւսիսային ծայրում գտնւում է Պորտ-Սայիդ մեծ քաղաքը, իսկ հարաւում՝ Սուէզ:

10. ԱՏԼԱՍԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

(Մարոկկո, Ալժիր եւ Թունիս, Տրիպոլի եւ Բարկա)

Ատլասը բաղկացած է մի քանի լեռնաշղթաներից, որոնք ընկած են Ատլանտեան ովկիանոսի և Միջերկրական ծովի ափերի երկայնութեամբ: Ատլասի ծովափն եայլանջերը շատ տեղերում ծածկւած են մերձարևադարձային անտառներով, որոնց մէջ աճում են մշտադալար ծառեր: Չմեռային յորդ

անձրևների շնորհիւ ծովափնեայ մասը յարմար է երկրագործութեան և այգեգործութեան համար: Ատլասի լեռնաշղթաների մէջ ընկած բարձր հովիտները տափաստաններ են, խոտով ծածկւած: Այդ տափաստանները յարմար են անասնապահութեան համար: Ատլասի հարաւային ստորոտներից սկսւում է անապատը, որի ուղիներում միայն ապրել կարելի է:

Ատլասի ազգաբնակչութեան մեծ մասը, բնիկները, սպի-

Նկ. 53. Պիրամիդներ և սֆինկս:

տակ ցեղի քամեան ճիւղին պատկանող բերքերն են, որոնք ամենահին ժամանակներից սկսած ապրում են այդտեղ: (Ալժիրում նրանք քաբիլ են կոչւում): Ասիայից Ատլաս են եկել յետոյ սեմիտ արաբները: Սրանք հպատակեցրել են բերքերներին և երկար ժամանակ իշխել նրանց վրայ. իսկ արևմտեան Ատլասում մինչև օրս էլ իշխող են:

Քաղաքներում յիշած երկու ժողովուրդները խառնւել են. այդ խառնուրդ ժողովուրդին պատկանողները կոչւում են մաւրեր:

Արաբները հովիւներ են և պարապում են գլխաւորապէս անասնապահութեամբ: Նրանք սիրում են թափառել, բնակւում են վրաններում: Թափառելիս նրանք կողոպտում են նստակեաց բերբերներին:

Բերբերները նստակեաց կեանք են վարում: Նրանց գլխաւոր զբաղմունքներն են՝ երկրագործութիւնը և այգեգործութիւնը: Նրանք արտերը ցանում են աշնանը, որ ձմեռայան ձրենները ջրեն այդ արտերը: Հունձը լինում է գարնան սկզբին: Հացահատիկների (ցորեն, գարի) հունձը սովորաբար լաւ է լինում, միայն թէ մորելսը երբեմն փշացնում է ցանքսը:

Այն միջոցին, երբ տղամարդիկ աշխատում են արտերում, կանայք զբաղւում են խաղողի և այլ պտղատու ծառերի մշակութեամբ:

Ատլասի երկիրների համարեա բոլոր բնակիչների կրօնը մահմեդականութիւնն է, լեզուն՝ արաբերէնն է:

Կառավարութեան նայելով՝ այդ երկրները բաժանւում են մի քանի մասի:

Արևմուտքում գտնւում է ՄԱՐՈՒԿԻՅՈ պետութիւնը: Պետութեան գլուխն է սուլթանը:

Մարոկկօի գլխաւոր քաղաքներն են՝ Փէս եւ Մարոկկօ: Ֆէսում է ապրում սուլթանը: Մարոկկօի գլխաւոր նաւահանգիստն է՝ Տանժեր, այդտեղով է կատարւում առևտուրը Եւրոպայի հետ:

Ալժիր և ԹՈՒՆԻՍ երկիրները կազմում են Ատլասի արեւելեան մասը: Նրանք պատկանում են Ֆրանսիացիներին: Ֆրանսիացիները շատ օգտակար գործեր են կատարել այդ գաղութներում: Նրանք այնտեղ հաստատել են կարգ ու կանոն, անց են կացրել շատ երկաթուղիներ, ուռգել են Սահարային մօտ եղած շատ հողամասեր, այնտեղ արաբական խոր ջրհորներ փորելով: Այնտեղ, ուր առաջ անապատ էր, այժմ ծաղկում են փիւնիկեան արմաւենու շատ անտառակներ: Արդիւնաւործութիւնը և առևտուրը, դարձեալ Ֆրանսիացիների շնորհիւ, զարգանում են այնտեղ: Եւրոպա են արտահանւում շատ գինի, միրգ, փշակաղնու կեղև և այլն: Ընդհանրապէս

Ֆրանսիացիները դնում են այնտեղ հում նիւթեր, իսկ ծախում են՝ իրենց գործարաններում պատրաստած ապրանքներ: Գըլ-խաւոր քաղաքները և նաւահանգիստներն են՝ Ալժիր և Թունիս:

Նկ. Նկ. 54 Հրապարակ Թունիսում:

ՏՐԻՊՈԼԻ և ԲԱՐԿԱ երկիրները իրենց կլիմայով նման են Թունիսին և Ալժիրին. միայն թէ անձրև աւելի պակաս է գալիս: Այդ պատճառով էլ բնակիչները (նոյն արարները և բերքերները) աւելի աղքատ կեանք են անցկացնում: Այդ երկիրները պատկանում են Թիւրքիային և կառավարւում են թիւրք պաշտօնեաներով: Բայց մի քանի արաբական շէյխեր աւելի մեծ նշանակութիւն ունեն, քան ինքը թիւրքական ընդհանուր նահանգապետը:

11. Ս Ա Հ Ա Ր Ա

Սահարան աշխարհիս ամենամեծ անապատն է. նա տարածւում է Աֆրիկայի ամբողջ մայր ցամաքի լայնութեամբ—Ատլանտեան ովկիանոսից մինչև Կարմիր ծովի ափերը, և Ատլասի սարերից ու Միջերկրական ծովից մինչև Սուդան: Սահարան մեծ է եւրոպական Ռուսաստանից և հաւասար է եւրոպայի $\frac{2}{3}$ -ին: Ամբողջ անապատը ծածկւած է

լերկ ժայռերի շերտերով կամ աւազաթմբերով: Սահարայում փչում է սամում կոչւող աւազարեր փոթորիկը: Այդ փոթորիկը թէև կարճ է տեւում, բայց և այնպէս չորացնում է ջուրը, ջրհորները աւազով է լրացնում և ճանապարհորդներն ոչնչացնում: Տարիներ շարունակ անձրև չի գալիս Սահարայում: Շոգը սուերի տակ հասնում է 30—40 աստիճանի:

Սահարայի միայն լեռնոտ տեղերում կարող է մարդ ապրել, ուր անձրևներ են գալիս և խոտ է բնում. բնակւել կարելի է նաև ուղաղիսներում, որտեղ ջուր է դուրս գալիս, և աճում են փրւնիկեան արմաւենիներ:

Կնկ. 55. Սամում փոթորիկ:

Leu/Prote 6 1/2

Լեռնոտ տեղերում ապրում են թափառաշրջիկ ցեղեր. Սահարայի արևմտեան կիսում՝ տուարէզները, որոնք բերբերական ցեղին են պատկանում: Սարալանջերի աղքատ արօտատեղիներում պահում են նրանք այծ, ոչխար և ուղտ:

Յաճախ տուարէզները յարձակումներ են գործում կարաւանների վրայ և կողոպուտներ անում. երբեմն արշաւում են մինչև Ատլաս և Սուդան:

Ուղաղիսներում ապրում են նաև բերբերներ: Սրանք սաստիկ խառնւել են արաբների և մասամբ նեգրերի հետ: Նրանց ամբողջ կեանքը կախած է փրւնիկեան արմաւենուց*):

*) Անապատի բնակիչները արմաւի համար ասում են՝ «Միակ մխիթարութիւնը աղքատների, օգնողը և փրկիչը ամենքի»:

Սահարայի մեծ մասը պատկանում է Ֆրանսիային, բայց Ֆրանսիացիների իշխանութիւնը ճանաչում են միայն Ալժիրի սահմանին մօտ գտնուող բնակիչները:

Սահարայի և Սուդանի սահմանի մօտ է գտնուում Տիմբուկտու քաղաքը՝ Նիգեր գետի վրայ:

12. ՀԱՐԷ ՇՍՏԱՆ

Հարէշստանը բարձր սարահարթ (բարձրաւանդակ) է, ամբողջապէս կիրճերով կտրուած. ունի բազմաթիւ լեռներ՝ մեծ մասը հարթ գագաթներով: Այդ գագաթները ծածկւած են լինում աւազի շերտերով կամ հանգած լաւայով: Կան նաև շատ հանգած հրաբխային սարեր՝ մինչև 4 վերստ բարձրութեամբ:

Նկ. 56. Տարեկ:

Մարդկային բնակութեան համար ունեցած յարմարութեանը նայելով՝ Հարէշստանը կարելի է բաժանել երեք մասի—ստորին, միջին և վերին: Ստորին մասը շատ տաք կլիմայ ունի. հովիտները ամբողջապէս ծածկւած են արևադարձային անտառներով: Այդտեղ կան բազմաթիւ կապիկներ և յովազներ (լէօպարդ). պատահում են նաև առիւծներ, ընձուղտներ, փղեր և ուրնեղջիւրներ: Գետերում ապրում են կոկորդիլոսներ և բազմաթիւ ձիազետիներ (բեզեմոտ): Մարդկանց բնակութեան համար անյարմար է այս մասը, ամառը, անձրևների ժամանակ, հովիտներով հոսում են արագավազ հեղեղներ, որոնք ափերից դուրս են գալիս և ողողում շրջակայքը: Շատ յարմար է բնակութեան համար նաև երկրի վերին մասը, որ բաղկացած է $2\frac{1}{2}$ վերստ բարձրութիւն ունեցող բարձրաւանդակներից: Սարերի գագաթները այս մասում երկար ժամանակ ծածկւած են մնում ձիւնով:

Բնակութեան համար ամենից յարմար է միջին մասը: Այստեղ լաւ աճում է խաղողի որթը. այստեղ է սուրճի ծառի հայրենիքը: Այս

բարձրաւանդակների վրայ շատ լաւ աճում են՝ ցորեն, գարի, կորեկ, ծաղկաւէտ արօտատեղիներն էլ կերակրում են կովերի, ոչխարների և այծերի բազմաթիւ հօտեր:

Հաբէշները խառնուրդ ժողովուրդ են: Նրանք սեմական ցեղին են պատկանում, Արաբիայից են գաղթել այս երկիրը, ուր և խառնել են քամեան ցեղին պատկանողների ու նեգրերի հետ: Շատ վաղուց արդէն նրանք ընդունել են քրիստոնէութիւնը: Սակայն կուսակաշտական և մահմեդական հաւատալիքներ ու սովորութիւններ դեռ շատ կան հաբէշների մէջ:

Հաբէշների գլխաւոր զբաղմունքներն են՝ երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը: Որովհետեւ ամառ ժամանակ Հաբէշստանում շատ անձրեւ է գալիս, այդ պատճառով էլ հունձը այնտեղ միշտ էլ լաւ է լինում:

Հաբէշստանի առանձին մասերը կառավարւում են իրենց իշխաններով, որոնք յարձակումներ են գործում իրար վրայ և աւերում երկիրը: Այդ իշխանները կոչւում են «նեգուս» Ամբողջ Հաբէշստանի կառավարողն է «Նեգուս-Նեգեստի-ն» — թագաւորների թագաւորը, — որին հարկ են տալիս միւս իշխանները: Նա անսահման իշխանութիւն ունի իր հպատակների կեանքի և մահւան վրայ:

Հաբէշստանի գլխաւոր քաղաքն է՝ Ադդիս-Աբեբա: Թէպէտ նա ունի մօտ 100 հազար բնակիչ, բայց նման է ոչ թէ քաղաքի, այլ մի մեծ գիւղի:

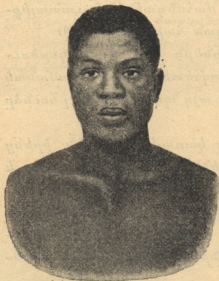
13. ՍԱԻԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՐԵՒԱԴԱՐՁԱՅԻՆ ԱՆՏԱՌՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆ

Աֆրիկայի այս մասը տարածւում է Սահարայի հարաւային ծայրից մինչև Կալահարի, և Ատլանտեան օվկիանոսի սփերից՝ մինչև Հնդկական օվկիանոսի ափերը:

Աֆրիկայի սաւանաների շրջանի բնութիւնը շատ փաթեմ է: Տարւայ ամառային ամիսներին, երբ արեգակը բարձր է կանգնած լինում, տեղում են առատ, յորդ անձրևներ: Սաւանները ծածկւում են խիտ և բարձր խոտով: Սաւանների մէջ ցրած ծառերը ծաղկում են, և արևադարձային արգաւանդ հողը (սևահող) երկրագործ մարդկանց առատ բերք է տալիս: Չմեռւայ ամիսներին եղանակը չոր է լինում և այնպէս տաք, ինչպէս ամառը մեր երկրում. երկինքը պարզ է լինում, արևը

էլի այրում է. այդ միջոցին սաւաննենի խոտը դեղնում և չորանում է. ծառերը չորութիւնից թափում են իրենց տերևները:

Ձմեռայ ամիսներին անձրև գալիս է միայն Գվինէի ծոցի ափեր-
քին և Կոնգօ գետի աւազանում. այդ պատճառով էլ այնտեղ աճում են
արևադարձային անտառներ: Սակայն մարդկային բնակութեան համար
այդ անտառները անյարմար են. շատ քիչ տեղ կայ այնտեղ երկրա-
գործութեան համար. անտառներն էլ մաքրելը հեշտ բան չէ:

Նկ. 57. Նեգր:

բարձր է, իսկ կենտրոնում ցածրանում է: Գլխաւոր գետն է
Նիգեր:

Սուդանի նեգրերը բանտու նեգրերից տարբերւում են
միայն իրենց լեզուով: Նեգրերի գլխաւոր զբաղմունքն է՝ եր-
կրագործութիւնը: Նրանք չգիտեն թէ ինչ բան է գութան կամ
արօր. հողը փորում են բրիչներով կամ հասարակ, ծայրը սրած
փայտերով: Ամենից շատ ցանում են նրանք աֆրիկական կո-
րեկ (գուրբու): Յաջողութեամբ մշակում են նաև բանան, շա-
քարեղէգն և ուրիշ շատ բոյսեր:

Գիւղերում նեգրերը մշակում են միայն արմաւենիներ:

Անասնապահութիւնը սաւաններում ամեն տեղ զար-
գացած չէ: Իսկ բուն Սուդանում և Նուբիայում (Նեղոսի միջին
հոսանքի երկրամասում) անասնապահութիւնը ծագկած վիճակի

մէջ է և աւելի մեծ նշանակութիւն ունի, քան երկրագործութիւնը.

Արեւդարձային անտառներում ապրում են թղուկներ ջեղեր, որոնք զբաղւում են միայն որսորդութեամբ և որսի ման գալով անդադար մի տեղից ուրիշ տեղ են թափառում:

Նկ. 58. Բեռնակիրների կարաւանը անցնում է սաւաննով:

Նեգրերը նստակեաց կեանք են վարում. ապրում են գիւղերում: Քաղաքներ չառ քիչ ունեն նրանք, որովհետեւ առևտուրը զարգացած չէ այնտեղ: Մեծ քաղաքներ կան միայն Սուդանում, օրինակ՝ Կուլա, Կանո, Տիմբուկտու:

Ոչ մի տեղ ստրկութիւնը այն չափերի չէ հասած, որչափ Աֆրիկայում: Այժմ էլ, երբ Ամերիկայում ոչնչացել է ստրկութիւնը, Աֆրիկայի շուկաներում ստրուկները առևտրի ամենասովորական առարկայ են: Կենտրոնական Աֆրիկայում յաղթւած թշնամիներին յաճախ ուտում են: Սրանով յայտնի են առանձնապէս նեա մահա մահերը (նշանակում է «լափողներ»): Նրանք ուտում են ոչ միայն սպանւած թշնամիներին և գերիներին, այլ նաև իրենց ցեղակիցներին. օրինակ՝ որբերին և անօգնական մարդկանց: Նրանց գիւղերում ամեն տեղ խաթթած կարելի է տեսնել մարդկային օսկրներ, իսկ լափած թշնամիների զանգերը նրանք կախ են տալիս՝ ծառերի ճիւղերից՝ իբր զարգարանք:

Նեգրական ամենանշանաւոր պետութիւնն է ԼԻԲԵՐԻԱ. հասարակապետութիւնը՝ Մոնրովիա գլխաւոր քաղաքով: Այդ

հասարակապետութիւնը հիմնել են այն նեգրերը, որոնք Ամերիկայում ստրկութիւնից ազատւելով Աֆրիկա եկան:

Նեգրերի ընդունակութիւնը, ընտրութիւնը եւ կրօնը:—Նեգրերի երեխաները հեշտութեամբ են սովորում կարգաւ-գրել և շուտ են իւրացնում օտար լեզուներ: Սակայն նրանց զարգացումը շուտ էլ կանգ է առնում, և նրանք ամբողջ կեանքի ընթացքում երեխայի պէս են մընում—չեն մտածում բնաւ էգուցւայ մասին, սիրում են խաղեր, շատախօսութիւն և զարճութիւն:

Նկ. 59. Բռնած քուկ

(աղեղով և թունաւորած նետերով): Սրանք ոգիների սիրտը առնում են աղօթքներով, պարերով և զոհերով (յաճախ մարդկային զոհերով): Քրմերը բժշկում են նաև հիւանդներին, միայն՝ ոչ թէ դեղերով, այլ կախարդութեամբ:

Վերջին դարերի ընթացքում նեգրերի մէջ ֆետիշական կրօնը սկսեց տեղի տալ մահմեդականութեան, գլխաւորապէս շնորհիւ արաբ վաճառականների և որսորդների: Իսկ քրիստոնէական քարոզը նեգրերի մէջ սակաւ յաջողութիւն է գտնում:

14. ԵԻՐՈՊԱՅԻՆԵՐԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ ՍԱԽԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՆՏԱՌ-ՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ:

Շնորհիւ նեգրական պետութիւնների թուլութեան՝ եւրոպացիները կարողացան տիրել կամ առանց որևէ պատերազմի բաժանել իրար մէջ Աֆրիկայի բոլոր սաւանները և անտառապատ մասերը (չհաշւելով Լիբերիա հասարակապետութիւնը): Այսպէս՝ ամբողջ Սուդանը այժմ բաժանւած է Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Գերմանիայի մէջ. Կենտրոնական

Աֆրիկան ևս բաժանել են եւրոպացիները իրար մէջ: Արեւմտեան ծովափում գտնուում են՝ գերմանական (Կամերուն գաղութը), ֆրանսիական (Ֆրանսիական Կոնգո) և պորտուգալական (Անգոլա) կալածքները. իսկ արևելքում անգլիական, գերմանական և պորտուգալական կալածքները: Կենտրոնական Աֆրիկայի մէջտեղում ընկած է Կոնգո պետութիւնը, որ ենթակայ է Բելգիային:

Եւրոպական այս գաղութները կ'լիման շատ վատ առողջ է (ամեն տեղ մեծ զոհեր է տանում մալեարիան). այդ պատճառով էլ ներանք անյարմար են եւրոպացիների բնակութեան համար և միայն առևտրական տեսակէտից նշանակութիւն ունեն: Եւրոպացիները այդտեղ բերում են հրազէն, ճոթեղէն, ապարանջան և ուրիշ զարդարանքներ, որ շատ են սիրում նեգրերը: Իսկ նեգրերից նրանք գնում են՝ արմաւի իւղ, կաուչուկ, փղի և ձիազետիի ժանիք, զազանների մորթ:

Առևտրի յարմարութեան համար եւրոպացիները մայր ցամաքի ներսը անց են կացրել մի քանի երկաթուղային գծեր, իսկ մեծ գետերի և լճերի վրայ սարքել են նաւագնացութիւն:

Մի քանի տեղերում եւրոպացիները գցել են շաքարեղէզնի, սուրճի և կակաօի տնկարաններ (պլանտացիաներ). բայց այդ տնկարանները չեն ծաղկում, որովհետեւ նեգրերը չեն սիրում տեւական աշխատանք, իսկ եւրոպացիները հիւանդանում են ջերմից: Եւրոպացիները սովորաբար ապրում են ֆակտորիաներում, այսինքն առևտրական կայարաններում, շինւած այս ու այն տեղ՝ ովկիանոսի կամ մեծ գետերի ափերին: Իւրաքանչիւր ֆակտորիա ամրացրած է պինդ ցանկապատով և պահպանւում է սեւամորթ զինւորների վաշտով՝ սպիտակամորթ սպայի ղեկավարութեամբ:

15. ՀԱՐԱՆԱՅԻՆ ԱՖՐԻԿԱ

Կլիմային նայելով՝ Հարաւային Աֆրիկան կարելի է բաժանել երեք մասի—Հնդկական ովկիանոսի խոնաւ ծովափ, Օրանժ գետի սակաւաջուր աւազան և Կալահարի ջրագուրկ անապատ:

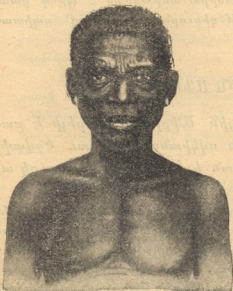
Հնդկական ովկիանոսից փչող խոնաւարեր քամիները ծովափերում մթնոլորտային շատ տեղումներ են թափում: Այդ պատճառով այդտեղ պատահում են մերձարևադարձային անտառներ և լաւ աճում են՝ խաղող, նարինջ և ուրիշ պտղատու ծառեր: Դրակոնի սարերից արեւմուտք աւելի քիչ մթնոլորտային տեղումներ են թափւում. այդտեղ կան տափաստաններ, որոնք յարմար են միայն անասնապահութեան համար: Կալահարի անապատում աճում են կարծր խոտ և փշոտ թփեր:

Կալահարիի չորութեան պատճառներից մէկն այն է, որ Հարաւ Աֆրիկայի արեւմտեան ծովափի երկայնութեամբ անցնում է ցուրտ հոսանք, որ շատ քիչ գոլորշիներ է տալիս:

Նկ. 60. Հոսեմուս:

Առաջին անգամ հոլանդացի գիւղացիներ (բուրեր) եկան այդ կողմերը՝ 17-րդ դարում, իսկ 19-րդ դարի սկզբից՝ նաև անգլիացիները, որոնց ձեռքում և գտնւում է այժմ համարեա ամբողջ Հարաւային Աֆրիկան:

Նկ. 61. Բուսմի:

Հար. Աֆրիկայի բնիկ ազգաբնակութիւնը կազմում են—արեւելեան մասում՝ գուլուաները կամ քաֆրերը, (որ բնատու նեգրերից են), իսկ արեւմտեան մասում՝ հոտտենտոտները և բուշմէնները: Այդ վայրերի ցեղերի գլխաւոր զբաղմունքն է անասնապահութիւնը:

Հարաւային Աֆրիկայի առողջ կլիման և գեղեցիկ արօտատեղիները վաղուց արդէն սկսեցին դէպի այդ կողմերը զբաւել եւրոպացիներին:

Բուրերը սկզբում հաստատուեցին Բարեյուսոյ հրաւնդանի մօտ, որտեղ նրանք հիմնեցին Կապշտադտ քաղաքը:

Բուրերը նաեւեցին տեղական մի քանի ցեղեր և հիմնեցին երկու հասարակապետութիւններ—Օրանժի և Տրանսվաալի: Երբ խմացւեց, որ այդ երկիրները հարուստ են ոսկու և ալմաստի հանքերով, դրանից յետոյ անգլիացիները երկար և յամառ պատերազմելուց յետոյ, նաեւեցին այդ հասարակապետութիւնները ու իրենց գաղութները դարձրին (1902 թ.):

Թէ գաղթածների և թէ Հար. Աֆրիկայի բնիկների գլխաւոր զբաղմունքն է՝ անասնապահա-

հոլթիւնը: Հարաւային Աֆրիկայի տափաստանները ամառ ժամանակ շատ չեն չորանում, ձմեռն էլ ձիւնով չեն ծածկւում: Ամբողջ տարին այնտեղ արածում են ոչխարների և եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիների հօտեր:

Երկրագործութեան համար Հար. Աֆրիկայի տափաստանների կլիման շատ է չոր. ցորենի և ուրիշ հացահատիկների արտերը լաւ հունձ են տալիս միայն արւեստական կերպով ջրւելուց յետոյ:

Սակայն Հար. Աֆրիկայի գլխաւոր հարստութ. հողի ծոցում են թաղւում — ոսկին և ալմաստը:

Անցեալ դարի վերջում Տրանսվաալում գտնւեցին ամենահարուստ ոսկու հանքերը: Հազարաւոր մարդիկ ղիմեցին զէպի այդ երկիրը և շուտով հիմնեց Յովհաննէսբուրգ քաղաքը. Նա հիմնւել է մեզնից ընդամենը 22 տարի առաջ և այժմ դարձել է ամենամեծ քաղաքը ամբողջ Հարաւային Աֆրիկայում (ուսնի համարեա 200,000 բնակիչ):

կ. Նկ. 62. Ռուր:

Ոսկու հետ միաժամանակ Հար. Աֆրիկայում գտնւեց նաև ալմաստ, — մանաւանդ Վաալ գետի հովտում: Շատ եւրոպացիներ զէպի Հարաւային Աֆրիկա շտապեցին՝ հարստանալու նպատակով: Հանքահորերում (շախտաներում) եւրոպացիների հսկողութեան տակ աշխատում են քաֆրերը և ալմաստ որոնում: Ամենահարուստ հանքերի մօտ հիմնեց և կարճ ժամանակեայ ընթացքում մեծացաւ Կիմբերլէյ քաղաքը:

Ոսկու և արծաթի հանքերի շահագործումը գտնւում է անգլիացիների ձեռքում: Բուրերը առաջւայ նման անասնապահութեամբ են պարապում և ապրում են տափաստաններում՝ իրենց պարզ, բայց յարմար ագարակներում (ֆերմա): Քաֆրերը և հօտ տենտոտները նմանապէս պահում են անասուններ և ապրում են գիւղերում (կրաալ): Բուշմէններին եւրոպացիները

համարեա բնաջինջ են արել. մնացածները քշել են Կալահարի անապատը և այնտեղ թափառաշրջիկ որսորդների կեանք են անց կացնում: Հանքերում աշխատում են միայն ամենաաղքատ քաֆրերը, այն էլ՝ ոչ-սիրով. այս պատճառով վերջին ժամանակներս անգլիացիները սկսել են Հար.-Աֆրիկա բերել չինացի կուլիներ (բանւորներ):

Ոսկին, արծաթը, բուրդը և Հար. Աֆրիկայի ուրիշ արտադրութիւնները արտահանւում են դէպի Եւրոպա հետեւեալ նաւահանգիստների վրայով—Կապշտադտ, Պորտ-Նդիսաբէթ և Պորտ-Նաթալ: Այդ նաւահանգիստներից դէպի երկրի խորքերը անց են կացրած երկաթուղային դժեր:

Ամբողջ բրիտանական Հարաւային Աֆրիկայի գլխաւոր քաղաքն է՝ Կապշտադտ. այնտեղ է ապրում անգլիական ընդհանուր նահանգապետը, որի իշխանութիւնը սահմանափակւած է ժողովրդից ընտրւած ներկայացուցիչներով:

16. ԱՖՐԻԿԱՅԻ ԿԴՋԻՆԵՐԸ

Աֆրիկային պատկանում է միայն մէկ հատ մեծ կղզի—Մադագասկարը. սա հողակոշտերից է բաղկացած և ծածկւած է սաւաններով ու արեադարձային անտառներով. ունի տաք, վատառողջ կլիմայ: Կղզու բնակիչներն են՝ մադագասները, որոնք պատկանում են մալայեան ցեղին. վերջինս կղզու արեւմուտքում խառնւել է բանտու նեգրերի հետ և սրանց նման էլ կեանք է վարում:

Աֆրիկայի մնացած կղզիները չնչին են իրենց մեծութեամբ: Ներանց մեծ մասը հրաբխային ծագում ունի. օրինակ՝ Մադէյրա, Կանարեան, Համբարձման, Ս. Հեղինէի, Մաւկարենեան կղզիները: Ուրիշ կղզիներ, օրինակ Չանգիբարը, կորալական են:

Աֆրիկայի համարեա բոլոր կղզիներն էլ փարթամ բուսականութիւն ունեն: Մասկարենեան կղզիների վրայ մեծ չափերով մշակւում է շաքարեղէգն, Մադէյրայի վրայ՝ խաղող, որից այնտեղ լաւ գինի են պատրաստում:

Աֆրիկայի բոլոր կղզիներն էլ պատկանում են եւրոպացիներին: Մադագասկարը պատկանում է ֆրանսիացիներին. Չանգիբարը, Ս. Հեղինէի և Համբարձման կղզիները՝ անգլիացիներին. Մադէյրան—պորտուգալացիներին: Եւրոպական նաւերի համար կղզիներից շատերը ծառայում են իբրեւ լաւ կայարաններ, որտեղ կարելի է գտնել պաշար և ածուխ:

11 Կոդ. 7-ասարա 1912 — 1913թ.

Յոթիսուսը Ներդաստիւ

Երեւան:

Ա Մ Ե Ր Ի Կ Ա

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԴԻՐՔԸ, ՄԵԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՓԵՐԻ ԳԾԱ- ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ամերիկան գտնւում է արեւմտեան կիսագնդում. երբ այն-
տեղ ցերեկ է՝ մեզնում, արեւելեան կիսագնդում, գիշեր է լի-
նում և ընդհակառակը:

Բոլոր աշխարհամասերից Ամերիկան բաժանւած է ու-
կիրանսներով. — Եւրոպայից և Աֆրիկայից նա բաժանւած է
Ատլանտեան ովկիանոսով, Ասիայից և Աւստրալիայից՝ Մեծ
Ովկիանոսով: Միայն ամենահեռաւոր հիւսիս-արեւմուտքում, Բե-
րինգեան նեղուցի մօտ, Ամերիկան բաւական մօտենում է
Ասիային:

Իր մեծութեամբ Ամերիկան մի քիչ փոքր է Ասիայից,
իսկ երկայնութեամբ առաջին տեղն է բռնում բոլոր
աշխարհամասերի մէջ. հիւսիսից հարաւ նա 15,000 վերստ
տարածութիւն ունի (արեւմուտքից արեւելք, ամենալայն մասում,
5¹/₂ հազար վերստ):

Ամերիկան բաղկացած է երկու մասերից — Հիւսիսային եւ
Հարավային Ամերիկա: Սրանք իրար հետ միանում են ցամաքի
մի երկայն ու նեղ շերտով, որ կոչւում է Կենտրոնական Ամե-
րիկա. Կենտրոնական Ամերիկայի ամենանեղ մասը կոչւում է
Պանամայի պարանոց:

Հնումը Ամերիկայի երկու մասերը առանձին-առանձին
մայր ցամաքներ են եղել, իրարից բաժանւած. այդ է պատ-

ճառը, որ այդ երկու մասերի բնութիւնը, յատկապէս բուսականութիւնը և կենդանական աշխարհը, բաւականաչափ տարբերուած են իրարից: Ընդհակառակը՝ լեռների (հիւսիսից հարաւ ձգւող) և դաշտավայրերի դիրքին նայելով՝ նրանք շատ նման են իրար. երկու մասերից իւրաքանչիւրն էլ հիւսիս գնալով լայնանում է, իսկ հարաւ գնալով՝ նեղանում:

Հիւսիսային Ամերիկայի ափերը շատ են կտրուած. այնտեղ կան շատ թերակղզիներ, որոնցից ամենամեծերն են—Լաւրըադոր, Փլորիդա, Կալիֆորնիա եւ Ալեասկա:

Ծոցերից նշանաւոր են.—Հուդզոնի, Ս. Լաւրենտիոսի, Մեքսիկայի եւ Կալիֆորնիայի ծոցերը:

Ամերիկայի ափերին ընկած են շատ կղզիներ. նշանաւոր են.—Նիուֆաունդլենդ, Գրէնլանդիա, Բաֆֆինի երկիր:

Հարաւային Ամերիկայի ափերը ամենեին կտրուած չեն,—այնտեղ չկան մեծ թերակղզիներ և ծոցեր. նրա ափին ընկած է միայն մէկ նշանաւոր կղզի—Հըոյ Երկիրը, որ մայր ցամաքից բաժանուած է Մագելլանի նեղուցով:

2. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԻՒՏԸ ԵՒ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒՄԸ

Ամերիկան երկու անգամ է գտնւել եւրոպացիների ձեռքով: Առաջին անգամ գտան Ամերիկան 10-րդ դարում նոր մասնակերը,—որոնք ապրում էին Սկանդինաւիա թերակղզու վրայ: Նոր երկիրներ որոնելու նպատակով նրանք յաճախ էին ձեռնարկում ծովային հեռւոր ճանապարհորդութիւնների. և այդպիսով նրանք գտան սկզբում Գրենլանդիան, իսկ յետոյ՝ Հիւսիսային Ամերիկայի արեւելեան ափը, որ և նրանք «խաղողի երկիր» կոչեցին (որովհետեւ այնտեղ մեծ քանակութեամբ վայրի խաղող էր աճում): Նորմանները մեծ նշանակութիւն չուին իրենց գիւտին և շուտով մոռացւեց այդ բանը. իսկ մնացած եւրոպացիները այդ գիւտի մասին մի բան էլ չիմացան:

Երկրորդ անգամ, նորմաններից միանգամայն անկախ կերպով, Ամերիկան գտաւ Բրիտանիոյ Կոլումբոսը: Սա խաւաքի էր, ձենովա քաղաքից, միայն թէ Իսպանիայի թագաւորի մօտ էր ծառայում: Իր ժամանակի ուրիշ ծովագնացների նման Կոլումբոսը նպատակագրել էր գտնել ամենակարճ ճանապարհը դէպի Հնդկաստան. նա մտածում էր, որ այդ նպատակին հասնել կարող է՝ եւրոպայից ուղիղ դէպի

արևմուտք դիմելով: 1492 թուականի օգոստոսի 3-ին Կոլումբոսը ճանապարհ ընկաւ Ատլանտեան ովկիանոսով. նոյն տարւայ հոկտեմբերի 31-ին նա հասաւ Բահամեան կղզիներէից մէկին: Կուբա և Հայիթի կղզիներն էլ գտնելով՝ վերադարձաւ Իսպանիա և բերաւ ուրախ լուրը — վերջապէս գտնւել է ծովային ճանապարհը դէպի Հնդկաստան (Կոլումբոսը կարծում էր, որ իր գտած կղզիները Հնդկաստանի մօտ են, իսկ Կուբա կղզին նա Եսպանիայի տեղ էր ընդունում):

Յետոյ Կոլումբոսը երեք անգամ ևս ծովային ճանապարհորդութիւն կատարեց և գտաւ շատ նոր կղզիներ, նաև բուն Ամերիկա մայրցամաքը. բայց միշտ էլ նա այն կարծիքին էր, թէ իր գտած երկիրները Հարաւ-Արեւելեան Ասիայի մասերն են: Այդ համոզման մէջ էլ նա մեռաւ: Եւրոպացիները երկար ժամանակ նոր գտնւած երկիրները կոչում էին Հնդկաստան, իսկ յետոյ՝ Վեստ-Ինդիա, այսինքն Արևմտեան Հնդկաստան:

Նկ. 63. Մագելլան:

Գտնւած երկիրները յայտարարւեցին իբրև իսպանական կալւածներ. այնուհետև նորանոր ճանապարհորդներ սկսեցին յաճախել այդ կողմերը: Շատ ճանապարհորդութիւններից յետոյ միայն եւրոպացիները համոզւեցին, որ Կոլումբոսը նոր աշխարհամաս է գտել: Այդ նոր աշխարհամասը «Ամերիկա» կոչւեց մի երկրորդական ճանապարհորդի — Ամերիգօ Վեսպուչիի անունով, որ կազմել էր գտնւած երկիրների նկարագրութիւնը և քարտէսը:

Կոլումբոսից յետոյ՝ Ամերիկայի հետազոտման համար ամենամեծ

ծառայութիւնը արել է իսպանացի ծովագնաց Մագելլանը: Նա աշխարհի շուրջը ձեռնարկած իր ճանապարհորդութեան (1520 թ.) միջիցին Ատլանտեան ովկիանոսից մտաւ իր անունով (Մագելլանի) կոչւած նեղուցը, կտրեց անցաւ Հարաւային Ամերիկան և առաջինը եղաւ, որ համոզւեց, թէ Ամերիկայի և Ասիայի մէջ գտնւում է մի հսկայական ովկիանոս (որ և նա Խաղաղ ովկիանոս կոչեց):

Այնուհետև եւրոպացի ճանապարհորդները մանրամասն հետազոտեցին Ամերիկայի զանազան մասերը. շատ եւրոպացիներ հիմնեցին այնտեղ իրենց գաղութները:

3. ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ամերիկայի արևմտեան ափի երկայնութեամբ—Ալեասկայից մինչև Հրոյ-Նըկիր—տարածւում են աշխարհի ամենաերկայն լեռները *Կորդիլլերները*. նրանք Հարաւային Ամերիկայում նաև Անդ են կոչւում: Այդ լեռները կտրւում են միայն մէկ տեղ—Պանամայի պարանոցում:

Կորդիլլերները իրենց համարեա ամբողջ տարածութեան վրայ բաղկացած են մի քանի զուգահեռական լեռնաշղթաներից: Հիւսիս-Ամերիկեան Կորդիլլերներում այդպիսի լեռնաշղթաներ շատ կան, որոնք և իրենց առանձին անուններն ունեն—*ժայռոտ, Կասկադեան, Սըրրրա-Նեւադա* և այլն: Այդ լեռնաշղթաների մէջ ընկած են ընդարձակ բարձրաւանդակներ. օրինակ՝ *Մեքսիկայի* բարձրաւանդակը:

Հարաւ-Ամերիկեան Կորդիլլերները կամ Անդերը շատ աւելի նեղ են. նրանք մեծ մասով բաղկացած են երկու զուգահեռական լեռնաշղթաներից. նրանց մէջ ընկած են երկայն, բայց նեղ բարձրաւանդակներ. օրինակ՝ *Պերու* և *Բոլիվիա*. վերջինս 4 վերստ բարձրութիւն ունի, այսինքն համարեա Տիբետի չափ:

Բարձրութեան կողմից Կորդիլլերները յետ են մնում միայն Հիմալայեան և Կարակորում լեռներից. առանձնապէս բարձր են Հար. Ամերիկայի Կորդիլլերները. Նոյն իսկ հասարակածի մօտ, որտեղ ձեան սահմանը 5 վերստ բարձրութեան վրայ է գտնւում, այդ լեռների գագաթներից շատերը ծածկւած են յաւիտեանական ձիւնով:

Կորդիլլերների ամենաբարձր գագաթն է Ակոնկագուա, մօտ 7 վերստ բարձրութեամբ. նա հանգած հրաբուխ է: Ընդհանրապէս այդ լեռնագագաթների մեծ մասը հրաբխային է—կամ գործող և կամ հանգած.

Կորդիլլերների արեւելեան ստորոտներից սկսած—թէ Հիւսիսային և թէ Հարաւային Ամերիկայում—տարածւում են ընդարձակ հարթութիւններ, որոնք կամ բլրաշատ բարձրութիւններ են, և կամ դաշտավայրեր. օրինակ՝ *Միսսիսիպիի, Ամազոնի, Լապլատեան* դաշտավայրերը: Ընդարձակ հար-

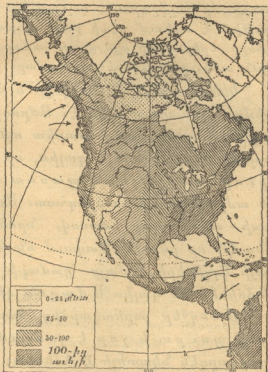
թուլթիւններից դէպի արեւելք—Թէ Հիւսիսային և Թէ Հարաւային Ամերիկայում—նորից բարձրանում են լեռներ, Հիւսիսային Ամերիկայում՝ Ալլեգանի, իսկ Հար. Ամերիկայում Բրազիլիայի լեռները։ Իրենց բարձրութեամբ այդ լեռները համեմատուել չեն կարող Կորդիլերների հետ. մինչև գագաթը նրանք ծածկած են տնտառներով և խոտով։

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ Հիւսիսային և Հարաւային Ամերիկաները մակերևոյթի կազմութեամբ իրար շատ են նման։

4. Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Հիւսիսից հարաւ Ամերիկան չափազանց մեծ երկայնութիւն ունի. նրա հիւսիսային ծայրն ընկնում է հիւսիսային բևեռային շրջանակից այն կողմը, իսկ հարաւային ծայրը՝ հարաւային արեադարձից այն կողմը։

Բևեռային կղզիների և Սառուցեալ Ովկիանոսի ափերի կլիման շատ ցուրտ է, ինչպէս հիւսիսային Սիրիւում։ Գրենլանդիան և մի քանի ուրիշ կղզիներ ծածկւած են յաւիտենական ձիւնով և սառցադաշտերով, որոնք ուղղակի ովկիանոս են լողում, և կտոր կտոր լինելով՝ գոյացնում են սառցասարեր (ովկիանոսում)։ Լարրադորի ցուրտ հոսանքը քաշում աւնում է այդ սարերը դէպի հարաւ և ցրտութիւն բերում մայր ցամաքի հիւսիսարեւելեան ափերից։

Նկ. 64. Մրնոյութային տեղումների բաշխումը Հիւս. Ամերիկայում։

Չհաշւած Սառուցեալ ովկիանոսի ցուրտ ափերը և Լարրադոր թերակղզին՝ Հիւսիսային Ամերիկայի մնացած մասը բաւա-

կանին տաք, բայց խիստ ցամաքային կլիմայ ունի: Ամառը մայր ցամաքը խիստ տաքանում է, և շոգերը հասնում են մինչև 40^0 և 50^0 , իսկ ձմեռը այնչափ ցրտում է, որ 30^0 և մինչև իսկ 40^0 սառնամանիքներ են լինում:

Միայն Մեքսիկայի տաք ծոցի ափերին սակաւ են լինում սառնամանիքներ. թէպէտ երբեմն ձմեռը այնտեղ ձիւն գալիս է, բայց իսկոյն և եթ հալչում է՝ հէնց որ ծոցից տաք քամի է փչում:

Մեքսիկայի ծոցը մեծ ազդեցութիւն ունի Հիւս. Ամերիկայի կլիմայի վրայ. այսինքն դարնանը և ամառը, երբ ցամաքը աւելի է տաքացած լինում քան ծովը, այդ ծոցից փչում են խոնաւաբեր քամիներ, որոնք միջնդրտային առատ տեղումներ են թափում Հիւս. Ամերիկայի ամբողջ արեւելեան կիսում:

Մեքսիկայի ծոցից է սկսում երկրագնդի ամենաուժեղ տաք հոսանքը, որ Գոլֆշտրոմ է կոչւում. նա տաքացնում է Ֆլորիդան և տաքութիւն է տանում գէպի բաց ովկիանոսը—մինչև հեռու Եւրոպայի ափերը. երկրագնդի այս մասի համար նա շատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի, քան Ամերիկայի համար:

Կենտրոնական Ամերիկայի և Հար. Ամերիկայի մեծ մասի կլիման արեւադարձային է: Ամբողջ տարին այնտեղ շատ տաք է լինում. յունւարը համարեա ոչնչով չէ զանազանւում յուլիսից: Անձրե շատ է գալիս, որ բերում են գլխաւորապէս հիւսիս - արեւելեան պասսատն երբ: Այս քամիները փչում են ամբողջ տարին անընդհատ: Անցնելով Ատլանտեան ովկիանոսի ամենատաք մասով, նրանք լցւում են խոնաւութեամբ, որ բերում թափում են Կենտրոնական և Հար. Ամերիկայի կղզիներին և մայր ցամաքի վրայ: Յատկապէս շատ անձրեւներ են գալիս Ամազոն գետի ջրաբաշխում:

Այժեղջեր արեւադարձից հարաւ կլիման աստիճանաբար աւելի ցուրտ և չոր է դառնում: Լապլատեան դաշտավայրի վրայ արդէն նկատելի է ձմեռայ և ամառայ տարբերութիւնը, իսկ սառնամանիք՝ ձմեռը այնուամենայնիւ համարեա երբեք չի լինում, երկիրը չէ ծածկւում ձիւնով: Մշտական սառնամանիքներ լինում են ձմեռը (յուլիսին) միայն ամենահեռաւոր հարաւում—Հրոյ Երկրում, այն էլ բարձր սարերի վրայ:

Ամբողջ Ամերիկայի (Թէ Հիւս. և Թէ Հար.) ուղղմանը զիսաւոր աղբիւր ծառայում է Ատլանտեան օվկիանոսը: Մեծ օվկիանոսից Ամերիկան կտրւած է Կորդիլլերներէն բացի դրանից՝ Ամերիկայի արեւմտեան ափերի երկայնութեամբ անցնում են ցուրտ հոսանքներ, որոնք քիչ գոլորշիներ են տալիս:

5. ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼՃԵՐԸ

Ամերիկայի գետերը աչքի են ընկնում իրենց ջրառատութեամբ: Նրանք մեծ մասով հոսում են դէպի Հիւսիսային Մատուցեալ և Ատլանտեան օվկիանոսները:

Հիւս. Ամերիկայի ամենամեծ գետն է Միսսիսիպի՝ Միսսուրի, Օնյո և ուրիշ վտակներով: Եթէ Միսսուրին հեռը հաշւենք՝ Միսսիսիպին կլինի ամենաերկայն գետը երկրագնդի վրայ (մօտ 7,000 վերստ): Զրառատ է նաև Ս. Լաւրենտիոսի գետը, որ հոսում է Ամերիկայի հետեւեալ նշանաւոր լճերով՝ Վերին, Հուրոն, Միչիգան, Էրի և Օնտարիո: Երկրագնդի վրայ ոչ մի ուրիշ վայր չկայ, ուր անուշ ջուր ունեցող լճեր այնչափ շատ լինեն, որչափ այստեղ: Դրանց մէջ ամենամեծն է Վերին լիճը, որ 600 վերստ երկայնութիւն ունի: Էրի և Օնտարիո լճերի մէջ է ընկնում Նիագարա հոսակաւոր ջրվեժը:

Նկ. 65. Մրնդուրային ձեղումների բաշխումը Հար. Ամերիկայում:

Վերին լիճը, որ 600 վերստ երկայնութիւն ունի: Էրի և Օնտարիո լճերի մէջ է ընկնում Նիագարա հոսակաւոր ջրվեժը:

Հիւսիսային Թեքւածքով հոսող գետերից ամենանշանաւորներն են.—Նելսոն (որ հոսում է Վինիպեգ լճի միջով) և Մեկենսի (որ հոսում է Ատլանտիկ և Արջի լճերի միջով): Այս գետերը, չնայելով որ ջրառատ են, առանձին նշանակութիւն

չունեն նաւագնացութեան համար, որովհետեւ թափւում են ափսիսի ծովեր, որոնք լիքն են սառույցով, և հէնց իրենք էլ երկար ժամանակ սառած են լինում:

Դէպի արեւմուտք, Մեծ կամ Խաղաղ ովկիանոս են հոսում՝ Իսկոն, Կոլումբիա և Կոլորադո գետերը:

Հիւսիսային Ամերիկայում կան նաև սակաւաթիւ աղի լճեր, որոնք գտնւում են բարձրաւանդակների վրայ. ամենանշանաւորն է՝ Մեծ Աղի լիճը:

Հարաւային Ամերիկայի ամենամեծ գետն է՝ Ամազոն, Իր երկայնութեանը նայելով՝ ($5\frac{1}{2}$ հազ. վ.) նա յետ է մնում Միսսիսիպի և Նեղոս գետերից, իսկ ջրառատութեամբ առաջին գետն է երկրագնդի վրայ: Նա ունի 15 այսպիսի մեծ վտակներ, ինչպէս են Հայաստանի Եփրատ, Տիգրիս և Երասխ, կամ Ռուսաստանի Վոլգա, Դոն և Դնէպր գետերը: Այդ վտակներից նշանաւոր են՝ Մադէյրա, Ռիօ-Նեգրո և ուրիշները, — որոնք նաւագնաց են համարեա մինչև իրենց ակունքները: Ինքը Ամազոնը նաւագնաց է մինչև Կորդիլլերների ստորոտները: Իր ստորին հոսանքում Ամազոնը այնչափ խոր է և լայն, որ ծովային մակընթացութիւնը հասնում է մինչև 1,000 վերստ վեր նրա հոսանքով:

Հարաւային Ամերիկայի երկրորդ մեծ գետն է՝ Պարանա, որ սկսւում է Բրազիլիայի լեռների հարաւ-արեւելեան ստորոտներից. նրա գետաբերանը կոչւում է Լա-Պլատա, որ ներկայացնում է ծովածոց: Նրա նշանաւոր վտակներն են՝ Պարագվայ և Ուրուգվայ:

Հարաւային Ամերիկայի երրորդ մեծ գետն է՝ Օրինոկո (հիւսիսում), որ ծովը թափւելիս դելտա է կազմում: Այս բոլոր գետերը նաւագնաց են իրենց հոսանքի մեծ մասում, որովհետեւ հարթութիւնների վրայով են հոսում:

6. ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բուսական աշխարհը Ամերիկայում աւելի փարթամ է, քան որեւէ ուրիշ աշխարհամասում: Անապատներ այնտեղ համարեա թէ չկան. տափաստաններն էլ այնչափ ընդարձակ և չոր չեն, ինչպէս Ասիայում: Ամերիկայի կէսից աւելին ծածկւած է խիտ անտառներով. կան նաև տունդրաներ:

Նկ. 66. Բուսականութեան օտարածումը Հիւս. Ամերիկայում:

Նոսկ մայրի ծառի 40 զանազան տեսակներ, կաղնու 80 տեսակ, և այլն: Շատ ծառեր ահագին բարձրութիւն ունեն. Մեծ ովկիանոսի ափերին աճում են բուսական թագաւորութեան այնպիսի հսկայ ծառեր, ինչպէս են օրինակ մամոնտի ծառը, որ 60 սաժէն բարձրութեան է հասնում: Մեքսիկայի ժոցի ափերին աճում են մշտադալար ծառեր և արմաւենիներ:

Հիւս. Ամերիկայի չոր մասերում գտնւում են բաւական ընդարձակ տափաստաններ, որոնք այստեղ կոչւում են պրերիերներ: Գարնանը և ամառը պրերիերը ծածկւած են լինում հիւթառատ կանաչ խոտով. չորանում են նրանք միայն ամառւայ վերջը և աշնանը, և այն ժամանակ պրերիերը անապատի կերպարանք են ստանում:

Տունդրաները տարածւում են բևեռային կղզիների վրայ և Սառուցեալ ովկիանոսի ափերքում. տունդրաների բուսականութիւնն էլ բաղկացած է մամուռներից, հատապտուղ բոյսերից, և այլն: Տունդրաներից հարու (տես նկարը) Հիւս. Ամերիկայում տարածւում են խիտ և ընդարձակ անտառներ, նման Սիբիրի տալգային, միայն թէ աւելի բազմազան:

Այնտեղ աճում են բազմաթիւ ծառեր, որ չկան Հին-Աշխարհում (այնտեղ հաշւում են օրի-

Ամբողջ Կենտրոնական Ամերիկան և Հար. Ամերիկայի կէսը ծածկւած են արեւադարձային խիտ անտառներով: Ամազոնի ամբողջ դաշտավայրի վրայ աճում են արեւադարձային անտառներ, որոնք սելվաաներ են կոչւում. նրանք բոլորը միասին կազմում են մի հսկայական (Եւրոպական Ռուսաստանի մեծութեամբ), շատ խիտ անտառ, որ ամենափարթամն է ամբողջ երկրագնդի վրայ:

Նկ 67. Մամոնտի ծառ:
րիկայում պամպասներ են կոչւում:

Այգոտեղի ծառերը շատ բարձր են, աճում են այնչափ խիտ և այնպէս խճճւած են լիանոսներով, որ ճանապարհորդել այդ անտառներում հրնարաւոր է միայն գետափերով: Սելվաներում ծառերի բազմազանութիւնը շատ մեծ է, այնտեղ աճում են այնպիսի արժէքաւոր ծառեր, ինչպէս են՝ կակաօ, քինա, կարմիր ծառ և այլն:

Հարաւային Ամերիկայի աւելի հոր տեղերում, օրինակ՝ Օրինոկօ, Պարանա և Պարագվայ գետերի մօտ գտնւում են արեւադարձային տափաստաններ, որոնք տարւայ խոնաւ (ամառը) կիսում ծածկւում են խոտով, իսկ ձմեռւայ երաշտների ժամանակ՝ հորանում, այրւում են:

Այծեղջեր արեւադարձից հարաւ սաւանները աստիճանաբար բարեխառն դօտու տափաստանների են փոխւում, որոնք Հար. Ամե-

Մամերիկայից են ծագում մարդու համար մի քանի օգտակար բույսեր: Անդերի լանջերում է գտնուում կարտոֆիլի հայրենիքը, որ Մամերիկայի գիւտից յետոյ փոխադրեց նաև միւս աշխարհամասերը. այժմ կարտոֆիլ մշակում է երկրագնդի համարեա բոլոր կողմերում. համարեա նոյնչափ տարածել է նաև եգիպտացորենի գործածութիւնը, որ ծագել է Կենտրոնական Մամերիկայից: Մամերիկայից են նաև քինայի ծառը, կակաօն, ծխախոտը և ուրիշ բույսեր:

Նկ. 68. Բուսականութեան տարածումը Հար. Մամերիկայում:

Եւրոպացիներն էլ Մամերիկա են փոխադրել Հին-Աշխարհի բոլոր նըշանաւոր մշակովի բույսերը—ցորեն, բրինձ, շաքարեղէզն, սուրճի ծառ և այլն, որոնք բոլորն էլ Մամերիկայում աւելի լաւ են աճում, քան Հին-Աշխարհում:

7. ԿԵՆՌԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Մամերիկայի կենդանական աշխարհը այնչափ հարուստ է, ինչպէս բուսականը: Մամերիկայի հիւսիսային մասում ապրում են նոյն կենդանիները, ինչ որ Ասիայի և Եւրոպայի հիւսիսում. բայց քանի դէպի հարաւ ենք գնում, այնչափ էլ Մամերիկայի կենդանիները տարբերւում են Հին աշխարհի կենդանիներից: Մամերիկայի տունդրաներում ապրում են—հիւսիսային եղջերու, բեւեռային աղւէս, սպիտակ կաքաւ: Անտառներում ապրում են—սկիւռ, աղւէս, գայլ, արջ և ուրիշ աղւամաղ գազաններ:

Մեծ լճերից հարաւ, որտեղ ազգաբնակութիւնը բաւական խիտ է և անտառները աւելի սակաւ, այնտեղ վայրենի գազանները համարեա ընաճինջ են արւած:

Պրերիերում մինչև վերջերը թափառում էին վայրի

եղների՝ բիսոնների ահագին հօտեր. 50 տարի սրանից առաջ հաշոււմ էին այնտեղ մի քանի միլիոն բիսոն, իսկ այժմ համարեա չկան. մնում են դեռ միայն մի քանի տեղերում, որտեղ արգելւած է նրանց որսալը:

Հարաւային Ամերիկայում՝ բազմաթիւ են այնպիսի կենդանիներ, որոնք տեսքով շատ են ջոկոււմ մնացած աշխարհամասերի կենդանիներից. այդպէս

են օրինակ՝ յամրուկները, մըջնակերները և զրահակիրները: Ամերիկայի գիշատիչ կենդանիները (օրեագուար) շատ աւելի քիչ են և թույլ, քան Հին Աշխարհի գիշատիչները—առիւծը և վագրը:

Ամբողջ Ամերիկայում ամենից հարուստ է սելվասների կենդանական աշխարհը: Այնտեղ կան այնչափ շատ կապիկներ, որչափ և ոչ մի տեղ: Աշխարհիս վրայ ոչ մի տեղ այնչափ թռչուններ (թռթակ, կոնդոր, կոլիբրի) չկան, որչափ սելվասներում: Ամեն քայլափոխում հանդիպում են թունաւոր և ոչ-թունաւոր օձեր—թէ ջրում, թէ ցամաքում և թէ ծառերի ճիւղերի վրայ:

Նկ. 69. Հիւս. Ամեր. ցեղանի կենդան.

Բարձրաւանդակներում և կորդիլլերների լանջերում արածոււմ են լամաներ: Պամպասներում պատահում են ջայլամների երամներ:

Ընտանի կենդանիներ Ամերիկայում, մինչև եւրոպացիների այնտեղ հաստատուելը, համարեա ամենևին

չկային. տունդրաներում միայն մարդուն ծառայում էր շունը, իսկ Հար. Ամերիկայի բարձրաւանդակներում՝ լաման.

Նկ 70. Հարաւային Ամերիկայի օրշաճի կենդանիներ:

Եւրոպացիները Ամերիկա փոխադրեցին ձի, խոշոր եղջիւրաւոր անասուններ և ուրիշ նշանաւոր ընտանի կենդանիներ, որոնցից այժմ Ամերիկայում հարիւրաւոր միլիոններ կան:

Նկ. 71. Հար. Ամեր. օրջանի կենդ.

8. ԱԶԳԱՖՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ամերիկայի բնակիչների թիւն է մօտ 150 միլիոն. ամեն մի քառակուսի վերստի վրայ աճատեղ գալիս է միջին հաշւով ընդամենը 4 հոգի (քանի՞ անգամ աւելի պակաս, քան Ասիայում):

Ամենից աւելի պակաս ազգաբնակչութիւն ունեն քեեռային կղզիները և Սառուցեալ ովկիանոսի ափերը: Աճատեղ ապրում են սակաւաթիւ էսկիմոսներ—իրենց խղճուկ խրճիթներում և պարապում են որսորդութեամբ ու ձկնորսութեամբ:

Սակաւ ազգաբնակչութիւն կայ նաև Հուզգոնի ծոցի, Մեկենզի և Իւկոն գետերի ափերում տարածւած խիտ անտառներում: Երկրագործութեամբ պարապել աճատեղ, ցրտութեան պատճառով, անհնար է. իսկ անտառներում թափառում են միայն վայրենի որսորդ-հնդիկներ:

Միասիսիպի գետի աւազանը, Մեծ լճերի և Ատլանտեան ովկիանոսի ափերը խիտ բնակչութիւն ունեն, որովհետև այն-

տեղ կլիման տաք է և խոնավ, իսկ հողը՝ արգաւանդ։ Այդտեղ է ապրում Ամերիկայի ամբողջ ազգաբնակութեան համարեա կէսը։

Բաւական խիտ ազգաբնակութիւն ունի նաև Կենտրոնական Ամերիկան, մանաւանդ Վեստ-Ինդիան։ Այդտեղի բնակիչները արդէն շատ են մաքրել արեւոյարձային անտառները և մշակովի, պտղաբեր գաշտեր դարձրել։

Հարաւային Ամերիկայի ընդարձակ տարածութիւնները բռնւած են դարաւոր, հին անտառներով, որոնց մարդու ձեռք համարեա չէ կտած. այդ պատճառով էլ Հար. Ամերիկան բաւականին նօսր բնակութիւն ունի։

Ամերիկայի ամբողջ ազգաբնակութեան $\frac{2}{3}$ մասը պատկանում է սպիտակ ցեղին, որ եւրոպացի գաղթականների սերունդներից է բաղկացած։ Հիւս. Ամերիկա գաղթել են գլխաւորապէս անգլիացիներ, իրլանդացիներ, գերմանացիներ, իսկ Կենտրոնական և Հար. Ամերիկա՝ իսպանացիներ և պորտուգալացիներ։

Ամերիկայի ազգաբնակութեան մնացած $\frac{1}{3}$ -ը բաղկացած է նեգրերից (սև ցեղ), հնդիկներից (դեղին ցեղ) և խառնուրդ ժողովուրդներից — մուլատներ (սպիտակների և նեգրերի սերունդ) և մետիսներ (սպիտակների և հնդիկների սերունդ)։ Նրանք ապրում են գլխաւորապէս այն վայրերում, որոնք անյարմար և վատառողջ են եղել եւրոպացիների բնակութեան համար։

Ամերիկայում տիրապետող տարր են, ի հարկէ, սպիտակ ցեղի ժողովուրդները։ Նոր Աշխարհ գաղթելով՝ եւրոպացիները սկզբում հիմնեցին գաղութներ, որոնք կախում ունէին եւրոպական պետութիւններից. վերջը համարեա բոլոր գաղթականութիւններն էլ ձեռք բերին անկախութիւն և դարձան հասարակապետութիւններ։ Ամենամեծ և ամենախիտ բնակութիւն ունեցող հասարակապետութիւնն է՝ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները։ Իր մեծութեամբ և բնակիչների թւով երկրորդ տեղը բռնում է Բրազիլիան, գաղութներից ամենանշանաւորն է Կանադան, որ պատկանում է անգլիացիներին։

Ամերիկայի բնիկներն են՝ զեդին ցեղին պատկանող ժողովուրդները—էսկիմոսներ և հնդիկներ: Հնդիկներն ի մեծագոյն մասը վայրենի որսորդներից էր բաղկացած, որոնք թափառաշրջիկ կեանք էին վարում. նրանք ապրում էին մանր ցեղերով և անընդհատ կռիւներ էին մղում իրար դէմ: Միայն մի քանի ցեղեր, օր. Մեքսիկա և Պերու բարձրաւանդակներում ապրողները, զբաղւում էին երկրագործութեամբ և նստակեաց կեանք էին վարում. նրանք հիմեւ էին նշանաւոր պետութիւններ և հասել էին այնպիսի զարգացման, որ տնկախ եւրոպացիներին՝ նրանք գտել էին նշանագրեր:

Եւրոպացիները Ամերիկա գաղթելով՝ երկար ժամանակ և շարունակ կռիւներ մղեցին հնդիկների դէմ, հետզհետէ գրաւեցին ամբողջ Ամերիկան, շատ հնդիկ ցեղեր բոլորովին ոչնչացրին, իսկ մնացածները թուլացան և նւաճեցին:

Նեգրերը սկսեալ են գաղթել Ամերիկա: Երկար ժամանակ եւրոպացիները Աֆրիկայից Ամերիկա էին բերում նեգր-ստրուկներ՝ իրենց տնկաւրաններում նրանց բանացնելու նպատակով: Ընդամենը մի քանի միլիոն նեգր են բերել Ամերիկա. իսկ այժմ նրանք կազմում են ամբողջ ազգաբնակչութեան մէկ ութերորդ մասը: Ստրկութիւնը անցեալ դարում վերացեց և նեգրերը ազատ են ալժմ:

ՀԻՍԻՍԸՏԻՆ ԸՄԵՐԻԿԸ

9. ԳՐԵՆԼԱՆԴԻԱ ԵՒ ՀԻՍԻՍ-ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԱՐՇԻՊԵԼԱԳ

Գրենլանդիան երկրագնդի ամենամեծ կղզին է. նա համարեա հաւասար է Եւրոպական Ռուսաստանի կէսին: Սակայն մարդկային բնակչութեան համար Գրենլանդիան շատ անյարմար է, որովհետեւ նա յաւիտենական ձիւնով և սառցադաշտերով ծածկւած մի բարձրաւանդակ է:

Գրենլանդիայի ափերը կտրտւած են խոր, պատանման և նեղ ծոցերով, որոնք ֆիօրդ են կոչւում. նրանցով է ցամաքից շարժւող սառոյցը թափւում ովկիանոս ահագին սառցաբանների ձևով, որոնք մանրելով կազմում են սառցասարեր:

Բաֆֆինի երկիրը և հիւսիս-ամերիկեան մնացած կղզիները տարւայ կէսից աւելին ծածկւած են ձիւնով. իսկ յաւիտե-

նական ձիւն և սառցադաշտեր այնտեղ պատահում են միայն մի քանի, համեմատաբար բարձր տեղերում. մնացած մասերում տարածւում են առւնդրաներ:

Այս կղզիների վրայ և Գրենլանդիայի ծայրերում ապրում են էսկիմոսները, որոնց միակ ընտանի կենդանին լծկան շունն է: Նրանց գլխաւոր զբաղմունքն է որսորդութիւնը և ձկնորսութիւնը: Որսում են՝ հիւսիսային եղջերուներ, սպիտակ արջեր, փոկեր, ծովացուլեր և այլն: Ուրիշ խոշոր ծովային կենդանիներ, ինչպէս օր. կետը, չկան այնտեղ, որովհետև արդէն ոչնչացւել են եւրոպացիների ձեռքով:

էսկիմոսները ապրում են խրճիթներում, որ շինում են քարից և հողից, իսկ երբեմն նոյն իսկ սառցակոշտերից: Էսկիմոսների թիւը մօտ 10,000 է:

Թէպէտ Գրենլանդիան և հիւսիս-ամերիկեան կղզիները պատկանում են եւրոպացիներին, բայց շատ քիչ եւրոպացիներ են լինում այնտեղ: Գրենլանդիան պատկանում է դանիացիներին, որոնց թիւը այնտեղ հազիւ 300 է: Հիւսիս-ամերիկեան կղզիները պատկանում են անգլիացիներին:

Գրենլանդիայի ավերն են գալիս ամեն ամառ մի քանի շոգենաւեր (Եւրոպայից), բերում են պոստ և բռնած են լինում ցորենով, շաքարով և ուրիշ ապրանքներով, որ եւրոպացիները ծախում են էսկիմոսներին և առնում նրանցից մորթի, ձուկ և այլն:

Գրենլանդիայի էսկիմոսները եւրոպացիներից ընդունել են քրիստոնէութիւն և նրանցից են սովորել զբաղիտութիւն: Նրանց մի գիւղում, որ կոչւում է Ուպերնիվիկ, կայ նոյն իսկ տպարան, որտեղ տպագրւում են էսկիմոսների լրագիրները և հանգէսները:

✓

10. ԿԱՆԱԴԱ ԵՒ ԱՆԱՍԿԱ

Կանադան և Ալեասկան բռնում են Ամերիկայի հիւսիսային ամբողջ ցուրտ մասը: Սառուցեալ ովկիանոսի և նոյն իսկ Հաբրադորի ավերում գտնւում են առւնդրաներ, իսկ Կանադայի մնացած մասը համարեա ամբողջովին ծածկւած է փշատերեւ և տերեւաւոր ծառերի անտառներով, որոնք հարուստ

են աղւամազ գազաններով: Այդ անտառները անյարմար են մարդկային բնակութեան համար: Կլիման այնտեղ շատ խիստ է (նման Սիրիի կլիմային), այնպէս որ երկրագործութեամբ զբաղել հնարաւոր է Կանադայի միայն հարաւային մասում— ակաժ Ս. Լաւրենտիոսի ծոցից՝ արեւելքում, մինչև Վանկուվեր կղզին՝ արեւմուտքում: Բայց նոյն իսկ այս շերտում հողը մեծ մասով քարքարոտ է և մշակութեան համար անյարմար: Այնտեղայում՝ երկրագործութեամբ զբաղելը միանգամայն անհնար է: Կանադայի և Ալեասկայի սարերը հարուստ են արծաթով և ոսկով, որոնց ձեռք բերելը դժւար է— դարձեալ կլիմայի խստութեան պատճառով:

Կանադայի բնակիչների թիւն է ընդամենը 7 միլիոն:

Տ ու ն ղ ր ա ն ե ր ու մ ապրում են որսորդութեամբ և ձրկնորսութեամբ պարապող է ս կ ի մ ո ս ն ե ր ր (ինչպէս քեեռային կղզիների վրայ): Մեկենգի և Նելսոն գետերի աւազանում տարածւած խիտ անտառներում թափառում են վայրենի հնդիկները, որոնք աղւամազ գազաններ որսալով են պարապում:

Հնդիկների վիճակը Կանադայում այնչափ վատ չէ, ինչպէս Ամերիկայի ուրիշ շատ վայրերում, որտեղ նրանց մեծ մասը բնաջինջ է արւած: Կանադայում դանդաղօրէն բնակութիւն են հաստատել եւրոպացիները, իսկ հնդիկներն էլ հետզհետէ դիմել են դէպի անտառների խորքերը, աւելի լաւ տարածութիւնները սպիտակներին թողնելով. շատ հնդիկներ նոյնիսկ մնացել են իրենց տեղերում և այժմ վարում են նստակեաց կեանք, զբաղւում են երկրագործութեամբ և նոյն իսկ իրենց երեխաներին ուսումնարան են ուղարկում:

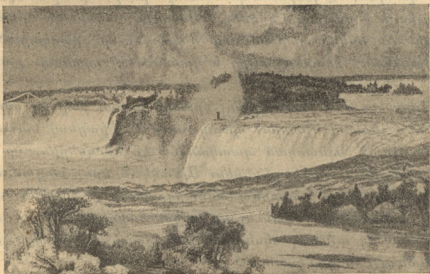
Կանադայի հարաւային մասում, առանձնապէս Մեծ լճերի և Ս. Լաւրենտիոս գետի ափերում, ապրում են Եւրոպայից գաղթածները, որոնք և կազմում են Կանադայի ազգաբնակչութեան գլխաւոր տարրը:

Ամենից շատ Կանադա են գաղթել անգլիացիները. այդ պատճառով էլ անգլիերէնը Կանադայում տիրապետող լեզու է դարձել: Սակայն ամենից վաղ այնտեղ գաղթել սկսեցին ֆրանսիացիները, որոնք կազմում են Կանադայի ազգաբնակչութեան $\frac{1}{3}$ մասը և սլաւոններ են իրենց լեզուն:

Կանադացիները գլխաւորը ղրաղմունքներն են՝ երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը: Իրենց ղաշտերում նրանք ցանում են գլխաւորապէս ցորեն, գարի և հաճար:

Մեծ լճերի ափերին կանադացիները մշակում են նաեւ պտղատու ծառերի այգիներ: Հուլոն, էրի և Օնտարիօ լճերի մէջ ընկած թերակղզին ներկայացնում է մի իսկական այգի Կանադայում. այնտեղ հասնում է նոյն իսկ խաղող. բայց առանձնապէս լաւ աճում է խնձորենին:

Անասնոցն երից պահւում են գլխաւորապէս կաթնատուները, որոնց կաթից պատրաստում են շատ իւղ և պանիր:

Նկ. 72 Նիագարայի քովէք:

Կանադացիները համար մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ անասնաբուծութիւնը: Ձմեռը կտրտում են անասուր, իսկ գարնանը փոխադրում գետերով կամ երկաթուղիներով: Կանադացիները որսում են նաեւ շատ ձուկ, մանաւանդ Նիուֆաունդլենդում:

Կանադացիները շատ զարգացած և ձեռնարկող ժովողուրդ են: Նրանք հիմնել են բազմաթիւ դպրոցներ—ստորին, միջնակարգ և բարձրագոյն տիպերի (Կանադան ունի 16 համալսա-

բան). անգրագէտ մարդ նրանց մէջ շատ քիչ կայ: Նրանք շինել են նաև շատ երկաթուղիներ:

Մեծ նշանակութիւն ունեն նաև ջրային ճանապարհները: Կանադայի և Միացեալ Նահանգների սահմանում գտնւում է Նիագարայի հսկայական ջրվեժը, մօտ 25 սափէն բարձրութեամբ:

Կանադայի ամենամեծ քաղաքն է Մոնրէալ (250 հազ. բն.), Ս. Լաւրենտիոս գետի ափին, նշանաւոր է իր առևտրով եւրոպայի հետ: Կանադայի արտահանութեան գլխաւոր առարկաներն են՝ փայտ, անասուններ, իւղ, պանիր և հաց. քիչ չեն արտահանւում նաև աղւամազ գազանների մորթիներ:

Կանադան Անգլիայի գաղութներից է. նրա կառավարութեան գլուխ կանգնած է ընդհանուր նահանգապետը, որ նշանակւում է Անգլիայի թագաւորի կողմից: Սակայն օրէնքներ հրատարակւում են երկրի պարլամենտի կողմից, որ բաղկացած է ժողովրդական ընտրեալներից և գտնւում է Օտտաւա քաղաքում:

Ալեասկա մեծ թերակղզին, նրանից հարաւ ընկած ծովափնեայ նեղ շերտով միասին, պատկանում է Միացեալ Նահանգներին: Առաջ Ալեասկան պատկանում էր ռուսներին, որ յետոյ ծախեցին ամերիկացիներին: Ալեասկան երեք անգամ մեծ է Կովկասից, բայց համարեա անմարդաբնակ է: Վերջին տարիները Ալեասկայում գտնւել են ոսկու հարուստ հանքեր. այդ պատճառով էլ այնտեղ սկսեցին դիմել շատերը, որոնք շուտ հարստանալ էին ցանկանում:

✓ 11. ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

«Միացեալ Նահանգները» ամենամեծ պետութիւնն է Ամերիկայում և չորրորդը՝ երկրագնդի վրայ: Իր տարածութեամբ (Ալեասկայի հետ) այդ երկիրը երկու անգամ մեծ է եւրոպական Ռուսաստանից և համարեա հաւասար է ամբողջ եւրոպային:

Միացեալ Նահանգներում ապրում են աւելի քան 80 միլիոն բնակիչներ: Միացեալ Նահանգների բնութիւնը շատ հարուստ է, հողը ամեն տեղ արգաւանդ է, յարմար մշակութեան

համար: Արևելքից արևմուտք Մ.-ն, տարածւում է 4,600 վերստ, իսկ հիւսիսից հարաւ՝ 1,300 վերստ:

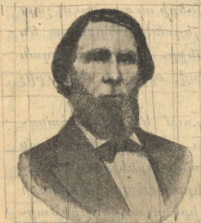
Կլիման տաք է, համարեա ամեն տեղ խոնավ և այնպէս առողջարար, ինչպէս Եւրոպայի կլիման: Միացեալ Նահանգների արևելեան կէսում գարնանը և ամառը տեղում են առատ անձրևներ, որոնց շնորհիւ այնտեղ շատ լաւ են աճում զանազան հացահատիկներ, բամբակ և ուրիշ կարևոր բոյսեր:

Հսկայական հարստութիւններ կան թաղած նաև երկրի ծոցում: Միսսիսիպի գետի և նրա վտակների աւազանում շատ տեղ ընկած են քարածուխի հանքեր: Ալյւզանները հարուստ են երկաթով և նաւթով, իսկ Ժայռոտ լեռները, Միերա-Նևադան և Կասկադեան լեռները՝ ոսկով, արծաթով, պղնձով և ուրիշ մետաղներով:

Այս բոլոր հարստութիւնները մշակւում են Մ.-Նահանգներում առանց դժւարութեան, շնորհիւ հաղորդակցութեան բնական ընտիր ճանապարհների, մանաւանդ արևելքում: Միսսիսիպի գետը և նրա բազմաթիւ վտակները—Օհայօ, Միսսուրի և ուրիշները—նաւազնաց են համարեա իրենց ամբողջ ընթացքում: Նաւազնաց են նաև Ատլանտեան ովկիանոս հոսող գետերը, որոնք թէպէտ երկայն չեն, օր. Հոուզոն գետը: Հաղորդակցութեան առաջնակարգ ճանապարհներ են նաև Մեծ լճերը, որոնք այժմ ջրանցքներով միացած են Հոուզոն գետի և Միսսիսիպիի վտակների հետ: Վերջապէս՝ Մ.-ն.ները թէ արևելքից և թէ արևմուտքից ողողւում են ովկիանոսներով, այնտեղ կան բազմաթիւ ընտիր նաւահանգիստներ, որոնք ամբողջ տարին բաց են:

Բնական հարստութիւնները, լաւ կլիման, հաղորդակցութեան ընտիր ճանապարհները,—այս բոլորը վաղուց արդէն գրաւել սկսեցին եւրոպացի գաղթականներին դէպի Մ.-Նահանգներ: Ամենից շատ գաղթեցին անգլիացիները, ուստի և անգլիական լեզուն այնտեղ տիրապետող դարձաւ: Մնացած բոլոր եւրոպացիները—իրանդացիները, գերմանացիները, իտալացիները, ֆրանսիացիները և այլն, խառնեցին անգլիացիների հետ և ընդունեցին ոչ միայն նրանց լեզուն, այլ նաև կեն-

ցաղավարութեան եղանակն ու սովորութիւնները: Այսպէս ահա Ամերիկայում առաջ եկաւ մի նոր ժողովուրդ, որ իրեն ամերիկացի է կոչում (իսկ Եւրոպայում նրանց երբեմն «եանկի» են կոչում): Այս ժողովուրդը աչքի է ընկնում իր ձեռնարկութեամբ ու աշխատասիրութեամբ: Այս բոլորի շնորհիւ է, որ Մ.-Նահանգները կարճ ժամանակում զօրաւոր պետութիւն դարձաւ. այդ պետութիւնը իր ոյժով և զօրութեամբ յետ չէ մընում երկրագնդի և ոչ մի պետութիւնից:

Նկ. 73. Մանկ:

Բացի սպիտակ ցեղին պատկանողներից՝ Մ.-Նահանգներում ապրում են նաև հնդիկներ և նեգրեր: Ամերիկական հնդիկների թիւը առաջ շատ էր, իսկ ներկայումս մնացել են ընդամենը 200 հազար հնդիկ: Իսկ նեգրեր Մ.-Նահանգներում բաւական շատ կան, — մօտ 9 միլիոն: Նրանք ապրում են Մ.-Ն.-ի բոլոր մասերում, իսկ աւելի խիտ՝ միայն հարաւում և հարաւ-արեւելքում, որտեղ կլիման տաք է և խոնավ:

Թէպէտ նեգրերը ազատած են ստրկութիւնից և ունեն քաղաքացիական ամեն տեսակ իրաւունքներ, բայց և այնպէս սպիտակ ցեղին պատկանողները արհամարհանքով են վերաբերում նրանց: Տնտեսական կեանքում նեգրերը բոլորովին ենթարկւած են սպիտակներին — համարեա բոլոր նեգրերն էլ աշխատում են սպիտակներին պատկանող արտերում, գործարաններում, հանքերում և այլն և կամ երկաթուղիներում ստորին ծառայութիւններ ունեն: Քիչ կպատահի, որ մի նեգր իր սեփական տնտեսութիւնը ունենայ:

Միացեալ-Նահանգների ամբողջ արդիւնաբերութիւնը գրաւում է ամերիկացիների ձեռքում և նրանց շնորհիւ միայն հասել է բարձրագոյն զարգացման: Առաջին տեղը զբաղւում են երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը: Այնտեղ, ուր դեռ ոչ շատ առաջ տարածւում էին խիտ անտառներ և վայրի պրերներ, ուր արածում էին միայն բիսոնների հօտեր, թափառում էին վայրենի հնդիկներ, — այնտեղ այժմ ամենուրեք տարածւում են ընդարձակ դաշտեր, կամ արածում են ըն-

տանի կենդանիներն ահագին հօտեր: Դաշտային աշխատանքները ամերիկացիները կատարում են երկրագործական մեքենաների օգնութեամբ. այդ պատճառով էլ նրանք կարճ միջոցում կարողանում են մշակել ընդարձակ տարածութիւններ և հաւաքել առատ հունձ: Միայն եգիպտացորեն ստացւում է Մ.—Նահանգներում այնչափ, որչափ Ռուսաստանում՝ բոլոր հացահատիկները միասին առած: Մշակւում է նաև մեծ քանակութեամբ ցորեն, որ ոչ միայն բաւականացնում է Մ.—Նահանգների բոլոր բնակիչներին, այլ և ամեն տարի մի քանի հարիւր միլիոն փութ ուղարկւում է Արեւմտեան Աւրոպա:

Մ.—Նահանգներում ստացւում է աւելի մեծ քանակութեամբ բամբակ, քան աշխարհի մնացած բոլոր երկիրներում և մեծ քանակութեամբ էլ ուղարկւում է արեւմտեան Աւրոպա ու մասամբ Ռուսաստան:

Շատ է զարգացել Մ.—Նահանգներում նաև անասնապահութիւնը, մանաւանդ պրերներում, որոնք ամբողջապէս զեռ չեն մշակւած: Ամենից շատ պահում են խոշոր եղջիւրաւոր կենդանիներ, նաև ոչխար և խոզ: Այնչափ շատ միս է ստացւում Մ.—Նահանգներում, որ սառցրած ձևով միլիոնաւոր փթեր Արեւմ. Աւրոպա է ուղարկւում:

Կորգիլներներում ամերիկացիները զբաղւում են ոսկու և արծաթի հանքերի մշակութեամբ: Ոսկու առատութեամբ Մ.—Նահանգների հետ մրցում են Աւստրալիան և Հարաւային Աֆրիկան, իսկ արծաթով՝ միայն Մեքսիկան: Բայց թանգազին մետաղներից աւելի արժէքաւոր են Մ.—Նահանգների համար— երկաթը և քարածուխը. երկաթը նրա համար, որ գործադրւում է ամեն տեսակ մեքենաներ, երկաթուղիներ և շոգեմեքենաներ շինելու. իսկ քարածուխը նրա համար, որ գործադրւում է իբրև վառելանիւթ գործարանների, շոգեկառքերի համար և այլն: Քարածուխի և երկաթի քանակով Մ.—Նահանգները ներկայումս գերազանցում են բոլոր պետութիւններին, մինչև անգամ Անգլիային: Վերջապէս՝ ստացւող նաւթի (Ալլիգաններում) քանակով Մ.—Նահանգները յետ են մնում միայն Ռուսաստանից (Բազէի նաւթահանքները):

Մ.-Նահանգներում շատ կան ամեն տեսակ գործարաններ:

Երկաթուղիներ այնտեղ աւելի կան, քան ամբողջ Եւրոպայում և Ասիայում՝ միասին վերցրած: Մի քանի երկաթուղային գծեր կտրում անցնում են Կորդիլլերներով ու միացնում Ատլանտեան ովկիանոսի նաւահանգիստները Պաղար ովկիանոսի նաւահանգիստների հետ (այդ գծերը կոչւում են «խաղաղովկիանոսեան» երկաթուղիներ): Մ.-Նահանգների գետերի, լճերի և ծովերի վրայ ամեն տեղ լողում են շոգենաւեր: Շրնորհիւ արւեստական ջրանցքները՝ ծովային շոգենաւերը կարողանում են անցնել Ատլանտեան ովկիանոսից մինչև Մեծ լճերը և ապա վերադառնալ այնտեղից: Ընդհանրապէս՝ ճանապարհների հողորդակցութիւնը Մ.-Նահանգներում շատ զարգացած է:

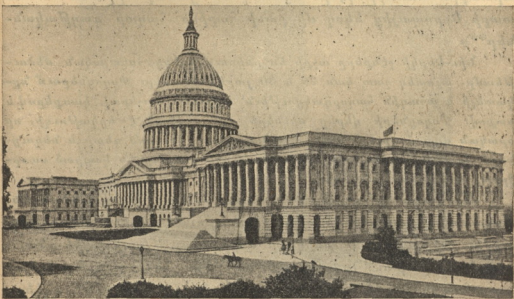
Թէպէտ Մ.-Նահանգները բաղկացած են 45 հասարակապետութիւններից (շտատներից կամ նահանգներից) և 5 տեւրիտորիաներից (երկրամասերից*), բայց նրանք բոլորն էլ կապւած են իրար հետ իբր մի ամբողջութիւն— շնորհիւ ճանապարհների հողորդակցութեան, ընդհանուր լեզւի և ընդհանուր կառավարութեան: Մ.-Ն.-ի շտատները մեծութեամբ հաւասար չեն իրար: Հիւս.-արեւելեան՝ հին շտատները շատ աւելի փոքր են, քան հիւս.-արեւմտեան և հար.-արեւմ. շտատները: Բոլոր շտատները բաժանւում են 4 խմբերի.—արեւելեան, հարաւային, կենտրոնական և արեւմտեան:

Միացեալ Նահանգների կամ շտատների գլուխ կանգնած է հասարակապետութեան նախագահը (որ ընտրւում է 4 տարով) և կոնգրէսը (որ բաղկացած է ժողովրդական ընտրեալներից): Կոնգրէսը հրատարակում է օրէնքներ, իսկ նախագահը հոգում է նրանց գործադրութեան վրայ:

*) «Տերրիտորիա» կոչւում են այն շրջանները, որոնք շատ սակաւ ազգաբնակչութիւն (100 հազ. պակաս) ունեն, և սեփական կառավարութիւնից զուրկ են. նրանց գործերը վարում են նախագահի կողմից նշանակւած պաշտօնեաները:

Ամեն մի նահանգ կամ պետութիւն (շտատ) ունի իր յատուկ կառավարութիւնը: Ամեն մի նահանգի գլխաւորն էլ ընտրովի նահանգապետ է, որ կառավարում է իր նահանգը՝ ժողովրդական ներկայացուցիչների ձեռքով հրատարակող օրէնքներով: Այդ բոլոր շտատներն էլ զաշնակցելով միացել և կազմել են Մ.—Նահանգների զաշնակցական (ֆեդերատիւ) հասարակապետութիւնը:

Միացեալ Նահանգների բոլոր քաղաքացիները ունեն մի և նոյն իրաւունքները, և օրէնքի առաջ բոլորն էլ հաւասար են: Նոյն իսկ հասարակապետութեան նախագահը ծառայութիւնը վերջացնելուց յետոյ ոչնչով չէ զանազանում մնացած քաղաքացիներից:

Նկ. 74. Առեգրէսի օկնքը Վաշինգտոնում:

Ժողովրդական կըթութեան համար Մ.—Նահանգներում հոգում են ամենքը—կոնգրէսը, նախագահը, նահանգապետները, զանազան ընկերութիւններ, մասնաւոր անձեր—որոնք ահագին գումարներ են նւիրում այդ նպատակով: Համալսարանների մեծ մասը (որոնց թիւը Մ.—Նահանգներում մօտ 500 է) պահւում է ամերիկացի միլիոնատէրերի նւիրաբերութիւններով: Գրքեր, լրագիրներ, ամսագիրներ Մ.—Նահանգներում հրատարակում են անսահման քանակութեամբ:

Մ.—Նահանգների մայրաքաղաքն է՝ Վաշինգտոն, որ

գտնւում է *Կողումըիա շրջանում**) և միջին մեծութիւն ունեցող մի քաղաք է: Այնտեղ է գտնւում ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը (կոնգրէսը) և ապրում նախագահը:

Մ.-Նահանգների ամենամեծ քաղաքն է՝ *Նիու-Յորկ* (արեւելքում), որ մօտ 4 միլիոն բնակիչ ունի: Իր բնակիչների թւով նա յետ է մնում երկրագնդի միայն մէկ քաղաքից—*Լոնդոնից* (Անգլիայի մայրաքաղաքից): Նիու-Յորկը գտնւում է *Հուդզոնի գետաբերանում* և շատ յարմար նաւահանգիստ է: Նիու-Յորկի վրայով է կատարւում Մ.-Նահանգների ամբողջ արտաքին առևտրի կէսը: Այնտեղ են ցամաք իջնում ամեն տարի *Ներոպայից* եկող մի քանի հարիւր հազար գաղթականներ**):

Նիւ-Յորկի շէնքերը աչքի են ընկնում իրենց հսկայական մեծութեամբ. այնտեղ շատ կան 20 և 30 յարկանի տներ: Փողոցներում նրկատելի է ահագին հաղորդակցութիւն՝ էլեքտրաքարշերով, կառքերով և ոտքով: Փողոցների վերևը սիւնների վրայ շինած է երկաթուղի, որ օրական մօտ 1 միլիոն մարդ է փոխադրում: Հուդզոն գետի և նեղուցների վրայ գցած են հսկայական կամուրջներ և անց են կացրած ստորջրեայ տուննէներ (ուղիներ):

Մ.-Նահանգների միւս նշանաւոր նաւահանգիստներն են. *Ատլանտեան ովկիանոսի ափին* (արեւելքում)—*Փիլադելֆիա*, *Բալտիմոր* եւ *Բոստոն*: Մեքսիկայի ծոցի վրայ, Միսսիսիպիի գետաբերանում (հարաւ)՝ *Նոր-Օրլէան*, որ երկրագնդի ամենանշանաւոր նաւահանգիստն է՝ բամբակի արտահանութեամբ: Մեծ ովկիանոսի վրայ, արեւմուտքում, նշանաւոր է *Սան-Փրանցիսկո* նաւահանգիստը:

Երկրի ներսում եղած քաղաքներից ամենանշանաւորներն են.—*Չիկագո* (Միչիգան լճի ափին), *Սէն-Լուի* (Միսսիսիպիի և Միսսուրիի խառնարանից ոչ հեռու) և *Պիտսբուրգ*:

*) Այս շրջանը առանձնացրած է միւս շտատներից նրա համար, որպէս զի ոչ մի շտատ առիթ չունենայ գերազատ համարելու իրեն, թէ իր սահմաններում է գտնւում պետութեան մայրաքաղաքը:

**) 1903 թւականին Ներոպայից Մ.—Ն. գաղթեցին 857,000 հոգի, որոնք համարեա բոլորը Նիու-Յորկում ցամաք իջան: Գաղթականներին դէպի այդ երկիրը գրաւողը բարձր աշխատավարձն է ու ազատ կառավարութիւնը:

(արեւելքում, Օհայո գետի ափին, ամենահարուստ նաւթահանքերի մօտ): Չիկագոն զանւում է 35 երկաթուղային գծերի հանգույցում: Նա երկրագնդի առաջին քաղաքն է՝ հացահատիկների և մսի առևտրով:

Նկ. 75. Քաղաքայարկ տուն Նիու-Մարկում:

100 տարի սրանից առաջ Չիկագոյի տեղում զանւում էր հնդիկների մի փոքրիկ գիւղ, իսկ այժմ Չիկագոն ունի 2 միլիոն բնակիչ:

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

Ամերիկա մայր ցամաքի այն նեղ մասը, որ տարածւում է Միացեալ Նահանգներից հարաւ, և նրա արեւելեան կողմը ընկած կղզիները միասին կոչւում են Կենտրոնական կամ Միջին Ամերիկա: Սրա մեծ մասը գտնւում է արեւադարձային գօտում:

Կենտրոնական Ամերիկան աւելի շուտ գտնւեց, քան Ամերիկայի միւս մասերը. գտնողներն էին իսպանացիները. սրանք չկարողացան ընդհանրին՝ ամերիկական հնդիկներին բնաջինջ անել կամ երկրի խորքերը քել: Հնդիկների մեծ մասը այժմ նստակեաց է. նրանք կազմում են տեղական ազգաբնակչութեան գլխաւոր տարրը, բայց նրանցից շատերը խառնւել են սպիտակների հետ: 19-րդ դարի սկզբում իսպանական զաղութների մեծ մասը բաժանւեց մայր երկրից—Իսպանիայից և կազմեց անկախ հասարակապետութիւններ:

12. ՄԵՔՍԻԿԱ ԵՒ ՎԵՍՏ-ԻՆԴԻԱ

Կենտրոնական Ամերիկայի մեծ մասը բռնում է Մեքսիկան: Մեքսիկան հինգ անգամ փոքր է Միացեալ-Նահանգներից, բայց իր մեծութեամբ գերազանցում է բոլոր եւրոպական պետութիւններին, բացի Ռուսաստանից:

Մեքսիկայի բնութիւնը այնպէս յարմար չէ մարդկային բնակչութեան համար, ինչպէս Միացեալ-Նահանգների բնութիւնը: Մեքսիկայի մեծ մասը բարձրաւանդակ է. թէ արեւելքից և թէ արեւմուտքից նա շրջապատւած է Կորդիլլերների շեռնաշղթաներով: Կլիման չոր է (ինչո՞ւ), բուսականութիւնն էլ բաւական աղքատ: Այդ բարձրաւանդակը ներկայացնում է անապատ հարթութիւններ—քարքարոտ կամ աւազոտ: Կալիֆորնիա թերակղզին ևս բաւական չոր և անապատային է, որովհետեւ նրա մօտով ցուրտ հոսանք է անցնում: Միայն Մեքսիկայի ծոցի ափերին և Իւկատան թերակղզու վրայ շատ անձրև է գալիս. այնտեղ աճում են արեւադարձային անտառներ, որոնք սակայն առողջարար չեն և անյարմար են մարդկային կեանքի համար:

Կորդիլլերները Մեքսիկայում հարուստ են ոսկով և մանաւանդ արծաթով: Այս թանգազին մետաղներն էին գլխաւորապէս եւրոպացիներին դէպի Մեքսիկա զբաւողները: Ամենից

շատ Մեքսիկա գաղթեցին իսպանացիները: Սրանց յեանորդները, որ Ամերիկայում կը էօլ են կոչուում, կազմում են ներկայումս Մեքսիկայի ազգաբնակչության $\frac{1}{5}$ մասը: Նրանց է պատկանում հանքերի մեծ մասը և հողի ամենալաւ բաժինները: Սակայն Մեքսիկայի բնակիչները գլխաւորապէս հնդիկները և մետիսներն են: Նրանք զբաղւում են երկրագործութեամբ: Մեքսիկայի ծոցի ափերին մշակում են սուրճի և կակաօի ծառեր:

Մեքսիկայի մետիսները և հնդիկները իրենց կեցադավարութեամբ քիչ են տարբերւում կրէօլներից: Նրանք համարեա բոլորն էլ քրիստնայ են և խօսում են իսպաներէն: Բնակիչների ընդհանուր թիւն է $13\frac{1}{2}$ միլիոն:

Կառավարութեան տեսակին նայելով՝ Մեքսիկան Միացեալ Նահանգների նման հասարակապետութիւն է: Մայրաքաղաքն է Մեքսիկո,

Կենտրոնական Ամերիկայի հարաւային մասում, մայր ցամաքի վրայ, գտնւում են ինքնուրոյն վեց հասարակապետութիւններ. նրանց մէջ ամենանշանաւորն է ՊԱՆԱՄԱՆ՝ համանուն պարանոցի վրայ: Այդ պարանոցի վրայ այժմ փորւում են մի ջրանցք, որ պիտի միացնէ իրար հետ Ատլանտեան և Խաղաղ ովկիանոսները:

ՎԵՍՏ-ԻՆԴԻԱՆ (Արեւմտեան Հնդկաստանը) բաղկացած է՝ Մեծ Անտիլեան (Կուրա, Եամայկա, Հայիթի եւ Պորաւորիկո), Փոքր Անտիլեան եւ Բահամեան կղզիներից:

Նկ. 76. Արեւայակ. արմուկներ

Handwritten notes and signatures at the bottom of the page, including the name 'Արեւայակ' and other illegible text.

Մեծ-Անտիլեան կղզիները ցամաքային ծագում ունեն. Փոքր Անտիլեան կղզիները մեծ մասով հրաբխային են, Բահամեան կղզիները՝ կորալական:

Վեստ-Ինդիայի բնութիւնը փարթամ է: Ծնորհիւ մըշտական տաքութեան և խոնավութեան՝ այնտեղ աճում են ա-

Նկ. 77. Հնդկ կուլիներ օտարեղէգ են բազում Նամայկա կղզու վրայ:

ւում է դէպի Միացեալ-Նահանգներ և Եւրոպա:

Յիշած կղզիներից Կուբան և Պորտորիկոն պատկանում են Միացեալ-Նահանգներին, Նամայկան՝ Անգլիային, իսկ Հայիթիի վրայ գտնւում են նեգրերի երկու անկախ հասարակագետութիւններ: Ամենաշատ բնակիչներ ունի Կուբան (մօտ 2 միլ.). նրա գլխաւոր քաղաքն է Հաւաննա, մօտ 250 հազար բնակչով: Փոքր Անտիլեան կղզիները պատկանում են եւրոպական զանազան պետութիւններին:

ընկալարձային անտառներ: Բայց կլիման առողջարար է, ամեն տեղ տարածւած են մալեարիա և դեղին տենդ հիւանդութիւնները: Վեստ-Ինդիայի բնակիչներն են (մօտ 5 միլ.) նեգրեր և մուլատներ, որոնք բոլորն էլ կաթոլիկ քրիստոնեաներ են. բնակիչների գլխաւոր զբաղմունքն է երկրագործութիւնը: Յաճր տեղերում մշակում են շաքարեղէգ, բանան, ծխախոտ, իսկ սարերի և բլուրների լանջերին՝ սուրճի և կակաօի ծառեր: Այս բոլորից ևս մեծ քանակութեամբ արտահանւ-

me/par

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

13. ՎԵՆԵՑՈՒԷԼԱ ԵՒ ԳՎԻԱՆԱ

Վենեցուէլան և Գվիանան բնութեամբ հարուստ, բայց սակաւ բնակութիւն ունեցող երկիրներ են: Ծովափերը ծածկւած են արեւադարձային խիտ անտառներով, իսկ հարթ վայրերը՝ սաւաններով, որոնք այստեղ լիանոս են կոչւում: Լիա-

Նկ. 78. Ծխախոտի «նկարան» Կուրայում:

նոսները շատ յարմար են անասնապահութեան համար:

Եւրոպացիներ Վենեցուէլայում և Գվիանայում աւելի քիչ կան, քան Վեստ-Ինդիայում: Բնակիչներն են գլխաւորապէս՝ մուլատներ և մետիսներ: Լիանոսներում նրանք պահում են եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիներ ձի, հօտեր, ձի, խոզ և ուրիշ բնտանի կենդանիներ: Պարապում են նաև երկրագործութեամբ: Նրանց գիւղերը շրջապատւած են

լինում բանանի և եգիպտացորենի տնկարաններով: Ծովափերում մուլատները և մետիսները մշակում են սուրճ, կակաօ և շաքարեղէգ: Իսկ ծովից աւելի հեռու ընկնող տեղերը համարեա բոլորովին անբնակ են: Գլխաւոր աւերը հարուստ են ոսկով:

Պետական կազմին նայելով՝ ՎԵՆԵՑՈՒԷԼԱՆ հասարակապետութիւն է. նրա մայրաքաղաքն է՝ Վարակաւ. Գլխաւոր բաժանւում է երեք գաղութներ, որոնք պաականում են եւրոպացիներին (անգլիացիներին, ֆրանսիացիներին և հոլանդացիներին):

14. ԲՐԱԶԻԼԻԱ

Բրազիլիան բռնում է Հար. Ամերիկայի համարեա կէսը. իր մեծութեամբ նա մի քիչ փոքր է Միացեալ Նահանգներից, բայց ունի 20 միլիոնից պակաս ազգաբնակչութիւն: Բրազիլիայի մեծ մասը, Ամազոն գետի ամբողջ աւազանը, ծածկւած է արեադարձային վատառողջ անտառներով—սելվասերով:

Սելվասների մէջ ապրում են ընդամենը հազիւ 600 հազար հոգի. նրանք բոլորն էլ վայրենի հնդիկներ են, որոնք զրազւում են որսորդութեամբ և ձկնորսութեամբ:

Երկրագնդի վրայ ձեռք բերող ռեզինի մեծ մասը ստացւում է Ամազոնի սելվասներից:

Մարդկային բնակչութեան համար ուելի յարմար է Բրազիլիայի հարաւ-արեւելեան, լեռնոտ մասը: Այստեղ այնչափ խոնաւ և այնչափ շոգ չէ, որչափ սելվասներում: Այստեղ է կենտրոնացած Բրազիլիայի ազգաբնակչութեան մեծ մասը, ոչ միայն հնդիկները և մետիսները, այլ նաեւ եւրոպացի գաղթականները, — գլխաւորապէս պորտուգալացիներ և իտալացիներ:

Սկզբում սպիտակներին այդտեղ զբաւողը այն գոյնգոյն աւամատներն էին, որոնցով հարուստ են Բրազիլիայի սարերը, ուր կայ նաեւ ոսկի: Ներկայումս հարաւ-արեւելեան Բրազիլիայի թէ՛ սպիտակ և թէ՛ գունամորթ բնակիչների գլխաւոր զբաղմունքն է՝ սուրճի, մասամբ նաեւ շաքարեղէգի, բրնձի, կարտոֆիլի արդիւնաբերութիւնը:

Երկրագնդի վրայ արգիւնաբերող սուրճի կէսից աւելին ստացւում է Բրազիլիայից:

Պետական կազմին նայելով՝ Բրազիլիան, ինչպէս նաև Ամերիկայի մնացած բոլոր երկիրները, հասարակապետութիւն է:

Նկ. 79 Սուրճ հաւաքելը:—Սուրճի ծառերը աճում են ուրիշ, աւելի բարձր, ծառերի հովանու տակ: Նկարի ձախ կողմում, վերև, սուրճի ծառի ճիւղ է՝ ծաղիկներով և պտուղներով:

Նրա մայրաքաղաքն է Ռիօ-դէ-ժանէյրօ, որ միևնոյն ժամանակ նշանաւոր նաւահանգիստ է: Բրազիլիայի ամենանշանաւոր նաւահանգիստը, որտեղից շատ սուրճ է արտահանւում, կոչւում է Սանտոս:

15. ԼԱՊԼԱՏԵԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ, ՌԻՐՈՒԳՎԱՅ ԵՒ ՊԱՐԱԳՎԱՅ.

Լապլատեան երկիրները աւելի չափաւոր կլիմայ ունեն, քան Բրազիլիան: Արեւադարձային անտառներին փոխարինւում են սկզբում սաւաննա եր, իսկ հարււային մասում սաւանները աստիճանաբար փոխւում են բարեխառն զօտու տափաստանների—պամպանների: Այդ տափաստանները ծածկւած են

ցածր խոտով նրանք շատ արգաւանդ են և յարմար՝ երկրագործութեան ու անասնապահութեան համար:

Աւելի հարաւում պամպաները փոխւում են Պատագոնիայի չոր և անպտուղ դաշտերի, որոնք խոտաւէտ չեն, ծածկւած են թփերով: Այդ դաշտերը յարմար չեն նոյն իսկ անասնապահութեան համար:

Հապլատեան երկիրների, յատկապէս պամպաների առողջարար կլիման և պտղաբեր հողը զրաւել են շատ դաղթա-

Նկ. 80. Պատագոնիայի հնդիկներ՝ ուսի գնալիս:

Կանները Եւրոպայից (գլխաւորապէս իսպանացիներ և իտալացիներ): Ներկայումս այդ տեղի ազգաբնակչութեան գլխաւոր տարրը կազմում են գաղթականները և մետիսները: Զուտաբիւն, կիսավայրենի հնդիկները, որոնք որսորդութեամբ և անասնապահութեամբ են պարապում, ապրում են միայն հիւսիսում ընկնող սաւաններում, իսկ հարաւում՝ Պատագոնիայում: Գաղթականների և մետիսների գլխաւոր զբաղմունքն է

սնանապահութիւնը և երկրագործութիւնը, որ ամենից լաւ ծաղկած են պամպաններում: Այնտեղ, ուր դեռ ոչ շատ առաջ թափառում էին վայրենի որսորդ-հնդիկներ, այժմ արածացնում են ահապին հօտերով ոչխարներ, եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիներ և ձիեր: Այնտեղ կան մշակւած ընդարձակ տարածութիւններ, որոնք տալիս են ցորենի ու եգիպտացորենի առատ հունձ:

Ամեն տեղ երկաթուղային գծեր են անցկացրած և գիւղեր զցած, որոնք թաղւած են այգիների կանաչի մէջ:

Կորդիլլերները ստորոտներում, սարերից վար հոսող գետերի հովիտներում, մշակում են խաղողի ընդարձակ այգիներ և շաքարեղէգի տնկարաններ:

Պետական կազմին նայելով՝ Լապլատեան երկիրները բաժանւում են երեք հասարակապետութիւնների—ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ, ՌԻՐՈՒԳՎԱՅ և ՊԱՐԱԳՎԱՅ:

Արգենտինայի մայրաքաղաքն է Բուէնոս-Այրէս (մէկ միլիոնակիչ): Ուրուգվայի մայրաքաղաքն է Մոնտեւիդէօ: Այս երկու քաղաքներն էլ գտնւում են Լապլատի գետաբերանում և մեծ նաւահանգիստներ են: Այդ քաղաքներից Եւրոպա է արտահանւում շատ մեծ քանակութեամբ ցորեն, բուրդ, միս (սառցրած և աղած), ճարպ, մորթի և այլն:

16. ԿՈՐԴԻԼԸՆԵՐԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Կորդիլլերեան երկիրները տարածւում են Պանամայի պարանոցից մինչև Հորն հրաւնդանը և բռնում են Հար. Ամերիկայի արեւմտեան մասը, համարեա ամբողջ Կորդիլլերները կամ Անդերը: Մարդկային բնակութեան համար ամենաշարմար տեղերն են՝ բարձր հովիտները և բարձրաւանդակները: Այնտեղ կլիման առողջարար է, հողն էլ յարմար է երկրագործութեան համար. կան նաև բաւական լաւ արօտատեղիներ տնտեսապահութեան համար:

Այդ հովիտներից և բարձրաւանդակներից վեր բարձրացող լեռնաշղթաների կատարները ծածկւած են ձիւնով, որոնց մէջ

կան հանգած և գործող հրաբուխներ: Այդ լեռնագագաթները իհարկէ անյարմար են մարդկային բնակութեան համար:

Բնակութեան համար անյարմար են նմանապէս ծովափերը: Կորդիլլերները գէպի ովկիանոս են ձգւում այնպէս ուղղաձիգ կերպով, որ ծովափին թողնում են միայն նեղ շերտ, այն ևս ոչ ամեն տեղ: Ովկիանոսի ափում գտնւում է նոյնիսկ մի ա-
ն ա պ ա տ — Ատակամա, որտեղ ամբողջ տասնեակ վերստերի վրայ չի կարելի տեսնել ո՛չ խոտ և ո՛չ էլ թուփ:

Նկ. 81. Փետսերեւ ծառերի անտառ Չիլիում:

Այս բոլորի գլխաւոր պատճառը օդի չափազանց չոր վի-
նէին է. այդ էլ առաջ է գալիս նրանից, որ այդ կողմերում ծովափի մօտով անցնում է ցուրտ հոսանք:

Զնայած այս բոլոր անյարմարութիւններին՝ Կորդիլլերեան երկիրներն են գաղթել բաւական թւով եւրոպացիներ (գլխաւորապէս իսպանացիներ): Նրանց այնտեղ գրաւողը եղել են թանգազին մետաղները, որոնցով շատ հարուստ են Կորդիլ-
լերները: Եւրոպացիները հպատակեցրին այնտեղ ապրող հըն-

գիկներին, խառնեցին սրանց հետ, և այժմ ազգաբնակիչներ բաղկացած է գլխաւորապէս մետիսներից և մասամբ միւսին սպիտակներից, հնդկներից (հետաւոր լեռնոտ մասերում և Հրոյ երկրում), նեգրերից և մուլատներից (խոնաւ ծովափերում, հասարակածից հիւսիս):

Կորդիլերեան երկիրներում ապրող մետիսների և սպիտակների գլխաւոր զբաղմունքներն են՝ երկրագործութիւնը և հանքագործութիւնը: Ամենաբարձր վայրերում նրանք ցանում են գարի, ցածր տեղերում՝ կարտոֆիլ (որի հայրենիքն այնտեղ է) և ցորեն. աւելի ցածրերում՝ եգիպտացորեն: Ամենացածր և տաք տեղերում, լեռնային գետակների ափերում, մըշակում են շաքարեղէգ, բրինձ և բազմազան պտղատու ծառեր: Հասարակածից հիւսիս ընկնող ծովափերում, բացի դրանից, պատահում են յաճախ նաև կալաօի բնդարձակ տնկարաններ:

Կալաօի ծառը այնտեղի անտառներում աճում է նոյնիսկ վայրի գրութեան մէջ, այն էլ այնչափ առատութեամբ, որ եթէ անտառի մընացած բոլոր ծառերը կտրատեն, մի քանի տարւայ ընթացքում այնտեղ կգոյանայ կալաօի տնկարան:

Առաջները այդ անտառներում պատահում էր մեծ քանակութեամբ նաև քինայի ծառ, բայց այժմ շատ փոքր քանակութեամբ է մշակում*):

Մեծ նշանակութիւն ունի Կորդիլերեան երկիրներում նաև հանքագործութիւնը—արծաթի, ոսկու և մանտաւնդ սելիտրայի**) արդիւնագործութիւնը, որի ամենահարուստ հանքերը գտնւում են Կորդիլերների ամենաչոր տեղերում,—ամենից շատ՝ Ատակամայում: Սելիտրան այդտեղից արտահանւում է դէպի երկրագնդի բոլոր կողմերը:

Կառավարութեան նայելով՝ Կորդիլերեան երկիրները բաժանւում են հինգ հասարակապետութիւնների—Կոլումբիա, Էկվադոր, Պերու, Բոլիվիա և Չիլի: Կորդիլերեան երկիրների ամենանշանաւոր կենտրոնն է Չիլիի մայրաքաղաք Սանտ-Եագոն:

*) Երկրագնդի վրայ ստացւող քինան համարեա ամբողջապէս ձեռք է բերւում Եւաւ կղզուց:

**) Սելիտրան մի անգոյն աղ է, որ գործ է ածւում դեղեր և պայթուցիկ նիւթեր (օրինակ՝ վառօդ) պատրաստելու համար:

Նա երկաթուղով միացած է իր նաւահանգիստ Վալպարայսօն
և Արգենտինայի մայրաքաղաք Բուէնոս-Այրէսի հետ:

Մնացած քաղաքներից նշանաւոր են. -- Բօգօտա՝ Կոլումբիայի
մայրաքաղաքը, Կվիլտօ՝ Էկվադորի մայրաքաղաքը (Գվաենակիլ նաւա-
հանգստով), Լիմա՝ Պերուի մայրաքաղաքը (Կալենաօ նաւահանգստով):
Այս բոլոր քաղաքները գտնւում են Կորդիլլերների բարձր տեղերում,
որտեղ օդը աւելի առողջարար է, քան ծովափերում:

ԱՒՍՏՐԵԼԻԱ

ԱՒՍՏՐԵԼԻԱ ՄԱՅՐ ՅԱՄԱԿԸ

1. ԴԻՐԲԸ, ՄԵԾՈՒԹԻԻՆԸ, ԱՓԵՐԻ ԳԾԱԳՐՈՒԹԻԻՆԸ ԵՒ ՀՅՏԱԶՕՏՈՒՄԸ

Աւստրալիան հինգ աշխարհամասերի թւում ամենափոքրն
է. նա 6 անգամ փոքր է Ասիայից: Բոլոր աշխարհամասերի մէջ
միայն Աւստրալիան է, որ ամբողջապէս հարաւային կիսագն-
դում է գտնւում: Արեւմուտքից արեւելք Աւստրալիան տարած-
ւում է 4,000 վերստ, իսկ հիւսիսից հարաւ, ամենալայն մա-
սում, 3,000 վերստից մի փոքր աւելի:

Աւստրալիան շրջապատւած է ովկիանոսներով. -- արեւել-
քից՝ Մեծ կամ Խաղաղ, իսկ հարաւից և արեւմուտքից՝ Հնդկա-
կան ովկիանոսով: Աւստրալիայի հիւսիս-արեւմտեան կողմում
ընկած է Մալայեան արշիպելագը, որ կարծես մի կամուրջ լի-
նի՝ ձգւած Աւստրալիայի և Ասիայի մէջ: Մնացած աշխարհա-
մասերից Աւստրալիան շատ հեռու է գտնւում:

Աւստրալիայի ամենահեռաւոր ծայրերն են. հիւսիսում՝
Եդրկ հրաւնդանը. հարաւում՝ Ուելսոն, արեւմուտքում՝ Սաիպ,
իսկ արեւելքում՝ Բայրոն հրաւնդանը:

Աւստրալիայի ավերը շատ քիչ են կտրուած, ուստի և

շատ քիչ ծոցեր ու թերակղզիներ կան այնտեղ. միակ նշանաւոր թերակղզին է՝ Նորկ, որ գտնւում հիւսիսում: Հիւսիսում է գտնւում նաև Աւստրալիայի նշանաւոր երկու ծոցերից մէկը — Կարպենտարիա. միւս նշանաւոր Աւստրալիական կոչւող ծոցը գտնւում է հարաւում:

Աւստրալիայի շուրջը գտնւում են բազմաթիւ կղզիներ, որոնք ցրւած են մեծ մասով Մեծ ովկիանոսի մէջ — մայր ցամաքից հեռու: Միայն երկու մեծ կղզիներ գտնւում են մայր ցամաքին մօտ. հիւսիսային կողմում՝ Նոր-Գվինեան, որ մայր ցամաքից բաժանւում է Տորրեսի նեղուցով, և Տասմանիա կղզին, որ բաժանւում է մայր ցամաքից Բասսի նեղուցով:

Աւստրալիան գտնւել է եւրոպացիների ձեռքով մնացած բոլոր աշխարհամասերից յետոյ: Առաջին անգամ Մագելլանը (1521 թ.), աշխարհի շուրջը կատարած ճանապարհորդութեան միջոցին, հանդիպեց Աւստրալիային պատկանող Մ ա Ր Ի ա ն և ա ն կղզիներին: Ապա եւրոպացի ծովագնացները գտան Ն ո Ր - Գ Վ Ի ն է ա ն: Բայց երկար ժամանակ նրանք չէին իմանում՝ արդեօք նա մայր ցամաք է թէ կղզի: Այս հարցը լուծեց 17-րդ դարի սկզբում իսպանացի Տորրեսը, որ առաջին անգամ անցաւ այժմ իր անունով կոչւող նեղուցը:

Բուն Աւստրալիական մայր ցամաքն էլ գտնւեց 17-րդ դարի սկզբում (Տորրեսից 1 տարի առաջ) հոլանդացիների ձեռքով, որոնք և նոր մայր ցամաքը «Նոր Հոլանդիա» կոչեցին: Հոլանդացի Տասմանը անցաւ Աւստրալիայի շուրջը հարաւից և հանդիպեց ճանապարհին մի կղզու, որ նրա անունով Տասմանիա կոչւեց: Ընդունելով այդ կղզին իրեն հարաւային ծայրը մայր ցամաքի, Տասմանը աւելի առաջ անցաւ ծովով դէպի արեւելք ու գտաւ Նոր-Զելանդիան և ուրիշ շատ կղզիներ Մեծ ովկիանոսում:

Մական այս բոլոր գիւտերը երկար ժամանակ եւրոպայում մընում էին անյայտ: 18-րդ դարի վերջում անգլիացի ծովագնաց Կուկը երկրորդ անգամ գտաւ մայր ցամաքի արեւելեան ափը: Վերջում նա երկու անգամ ևս ճանապարհորդեց Մեծ ովկիանոսով ու գտաւ Նոր-Կալեդոնիա և ուրիշ շատ կղզիներ: Այնուհետև անգլիացիները գաղթել սկսեցին դէպի Աւստրալիա և ուսումնասիրեցին բոլոր ափերը: Միայն ներքին, անապատ տեղերը երկար ժամանակ մնում էին անյայտ. նրանք ուսումնասիրւեցին 19-րդ դարում:

2. ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԼԻՄԱՆ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼՃԵՐԸ

Մեծ ովկիանոսի ափերի երկայնութեամբ Աւստրալիայում ընկած են լեռնաշղթաներ։ Դրանք բարձր չեն, լեռնագագաթներից եւս մէկը ծածկւած չէ մշտական ձիւնով։ Համեմատաբար բարձր են մայր ցամաքի հարաւային կողմում ընկնող լեռները. դրանք են՝ Կապոյտ լեռները և Աւստրալիական Ալպերը¹⁾։ Վերջիններիս գագաթը՝ Տունսէնդ՝ ընդամենը մօտ 2 վերստ բարձրութիւն ունի։

Աւստրալիայի արեւմտեան մասը ներկայացնում է բարձրաւանդակ. այդտեղ քիչ վայրերում միայն բարձրանում են ցածրիկ լեռներ։

Այդ բարձրաւանդակի և Աւստրալիական Ալպերի միջի տարածութիւնը կաթսայանման զոգաւորութիւն է, որի ամենացածր մասում գտնւում է Էյր լիճը. սրա մակերևոյթը 6 սաժէն ցածր է ովկիանոսի մակերևոյթից։

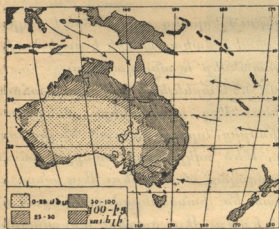
Աւստրալիայի կլիման տաք է։ Մայր ցամաքի համարեալէսը գտնւում է արեւադարձային գօտում, իսկ մնացած մասը — բարեխառն գօտում։ Եւ որովհետեւ Աւստրալիան գտնւում է հարաւային կիսագնդում (իսկ մեր երկիրը՝ հիւսիսային կիսագնդում), ուստի տարւայ եղանակները այնտեղ մերինին հակառակ ժամանակ են ընկնում։ Ամենատաք ամիսներն են Աւստրալիայում՝ դեկտեմբեր, յունւար և փետրւար. ամենացուրտ ամիսները՝ յունիս, յուլիս և օգոստոս։ Ամառ ժամանակ Աւստրալիայում շատ շոգ է լինում. մանաւանդ շատ շոգ է լինում մայր ցամաքի միջին մասում, որտեղ համարեա այսպիսի շոգեր են լինում, ինչպէս Սահարայում։ Ձմեռը Աւստրալիայում մեղմ է լինում։ Սառնամանիքը այնտեղ շատ հազւադէպ բան է։ Ձիւն գալիս է միայն Կապոյտ լեռների և Աւստրալիական Ալպերի գագաթների վրայ։

¹⁾ Աւստրալիական Ալպերի գագաթները ծածկւած են խոտով. բոլոր գագաթներն էլ կարելի է բարձրանալ ձիով. դրանից հէնց երևում է, որ նրանք շատ էլ նման չեն իսկական, այսինքն եւրոպական Ալպերին, որոնք ծածկւած են մշտական ձիւնով և սառցադաշտերով։

Տասմանիա կղզու կլիման մի փոքր աւելի ցուրտ է մայր ցամաքի կլիմայից. բայց այնտեղ էլ ամենացուրտ ամսին՝ (յուլիս) եղանակի տաքութեան միջին աստիճանն է 8:

Մթնոլորտային տեղումներ Սևտրալիայում ընդհանրապէս քիչ են թափուում: Լաւ ոռոգւում են նրա ափերը միայն, այն էլ ոչ բոլորը, այլ միայն այն ափերը, որոնք ողողւում են տաք հոսանքներով: Անձրեւներ բերում են այն քամիները, որոնք ամառ ժամանակ փչում են ծովից, երբ մայր ցամաքը աւելի է տաքացած լինում, քան նրան շրջապատող ծովը:

Ամենից շատ անձրեւ բերում են արևելեան քամիները: Այդ պատճառով էլ Սևտրալիայի արևելեան ծովափում ամառը այնպիսի առատ անձրեւներ են գալիս, որ յաճախ հեղեղներ են գոյանում: Բայց սարերից այն կողմը կլիման չորային է, անձրեւներ էլ քիչ են գալիս:

Նկ. 82. Արեւելոստրալիոյ անոտումների բաշխումը Աւստրալիայում:—Մլաքները ցոյց են տալիս այն քամիները, որոնք ամենից շատ մթնոլորտ. տեղումներ են բերում:

քիչ կան. եղածներն էլ սակաւաջուր են: Պատճառը իհարկէ այն է, որ Սևտրալիայի կլիման չոր է: Ամենանշանաւոր գետն է՝ Մուրրէյ: Չոր ժամանակ նա ովկիանոս հազիւ է հասնում, այն էլ իբրեւ փոքրիկ, նեղ գետակ: Մուրրէյը շատ վրտակներ ունի, որոնցից մէկը՝ Դարլինգ՝ համարեա երկու ան-

կենտրոնական և արեւմտեան Սևտրալիայում ամբողջ տարին սարսափելի երաշտներ են լինում. թէպէտ երկնքի վրայ յաճախ ամպեր են բարձրանում, փոթորիկներ են լինում, բայց և այնպէս այնտեղ էլ անձրեւ շատ սակաւ է գալիս—ինչպէս Սահարայում կամ Արաբիայի անապատներում:

Սևտրալիայում գետեր

գամ աւելի երկայն է, քան ինքը Մուրրէյը, բայց չոր ժամանակ փոխւում է բազմաթիւ չհոսող լճերի:

Աւելի սակաւաջուր են Աւստրալիայի կենտրոնի գետերը, որոնք «կրիկ» են կոչւում: Նրանց տաշար տարւայ մեծ մասում մնում է չոր, միայն կարճ ժամանակով, անձրևների միջոցին, նրանցով ջուր է հոսում. այդ ջուրն էլ կորչում է կամ աւազուտներում և կամ աղի լճերում: Ամենաերկայն կրիկն է՝ Կուալեր, որ թափւում է Էյր լիճը:

Լճեր ևս քիչ կան Աւստրալիայում. եղած լճերը համարեա բոլորն էլ աղի են. սրանց մէջ ջուր է լինում միայն այն ժամանակ, երբ կրիկներն են բերում: Սովորաբար այդ լճերի յատակը ծածկւած է լինում կամ տիղմով և կամ չոր աղի շերտով:

3. ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Աւստրալիայի այն մասերում, որտեղ շատ անձրև է գալիս, աճում են անտառներ. իսկ որտեղ սակաւ անձրև է գալիս՝ այնտեղ տարածւում են տափաստաններ և անապատներ:

Հիւսիսային, մասամբ նաև արևելեան ծովափում աճում են արևադարձային անտառներ: Այդ անտառները բաղկացած են գլխաւորապէս արմաւենիներից, որոնք խճճւած են լիանոսներով: Արևադարձից հարաւ, Մեծ ովկիանոսի ափերին, աճում են մերձարևադարձային մշտադալար անտառներ: Այդ անտառները խիտ չեն, ոչ էլ խճճւած են լիանոսներով. բաղկացած են գլխաւորապէս էւկալիպտիներից: Այս ծառերի տեսակներից մի քանիսը ահագին բարձրութեան են հասնում (մինչև 70 սաժ.): Բայց ընդհանրապէս՝ էւկալիպտների անտառները աւելի բարձր չեն, քան մայրի և կաղնի ծառերի անտառները մեզնում:

Այդ անտառներում քիչ սաւեր է լինում, որովհետև էւկալիպտները նոսր են և նրանց տերևները խիտ չեն. տերևներ լինում են ծառի միայն վերին ճիւղերի վրայ, այն էլ յաճախ դէպի վերև ուղղւած: Արեգակի ճառագայթները թափանցում են մինչև գետին, որ խոտով է ծածկւած լինում: Այդ անտառները նման են պարկերի կամ ծառոտ մարգագետինների, որոնցով կառք կարող է երթալ:

Գետակների ափերին,
էւկալիպտոսների անտառ-
ների մէջ, պատահում են
ծառանման ձարխոտերի
թփուաներ:

Մեծ ուկրաինոսից ա-
ւելի ու աւելի հեռանա-
լով՝ էւկալիպտոսների ան-
տառները սակաւանում
են և վերջապէս փոխ-
ւում են խոտով ծած-
կւած տափաստան-
ներին: Աւելի հեռու ա-
րեւմուտքում, Կուպեր կը-
րիկից այն կողմը, Աւս-
տրալիայի ընդարձակ
տարածութիւններ ծած-
կւած են խոտով և
թփերով:

Աւստրալիայի ամենա-
չոր տեղերում զտնւում
են քարքարոտ կամ ա-
ւազոտ անապատներ: Մշակովի բոյսեր Աւստրալիայում
շատ քիչ կան, իսկ մինչև եւրոպացիների այնտեղ գաղթելը
ամենեւին չկային:

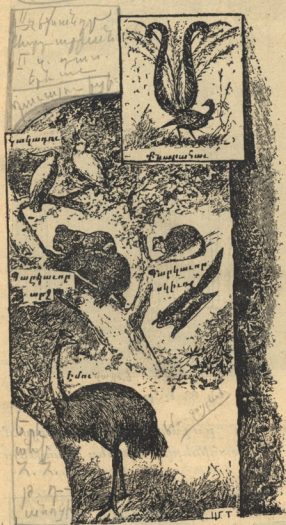

Նկ. 83. Էւկալիպտոսներ:

Նկ. 84. Աւստրալիական օրջանի կենդանիներ:

Կենդանական աշխարհը Աւստրալիայում բոլորովին այլ է, քան միւս աշխարհամասերում: Մմբակաւոր կենդանիներ, մինչև եւրոպացիների գաղթելը, այնտեղ ամենեւին չկային:

Նկ. 85. Աւստրալ. օրջանի կենդանիներ:

Թռչունների նման՝ նրանք ձու են ածում, սակայն ձուից դուրս եկած ձագուկներին նրանք կաթով են կերակրում:

Աւստրալիայի անտառներում և տափաստաններում ապրում են շատ թռչուններ, մանաւանդ թռթակներ, որոնք մի քանի հազարից բաղկացած երամաներով են թռչում: Արեւա-

Մամենին չկային նաև կապիկներ: Գիշակերներին կար միայն դիմել զօշուհը: Ընդհանրապէս՝ Աւստրալիայում չկային այն կենդանիներից շատերը, որոնք կան ամեն տեղ՝ միւս աշխարհամասերում: Բայց դրա փոխարէն Աւստրալիայում շատ են տարածւած պարկաւոր կենդանիները: Այսպէս կոչւում են նրանք այն պատճառով, որովհետև փոքր տակ պարկ ունեն, որի մէջ իրենց ձագերին են պահում: Ամենատարածւած պարկաւոր կենդանին է՝ կենդուրուն, որ մի քանի տասնեակ տեսակների է բաժանւում:

Մնացած կենդանիներից նշանաւոր են՝ եխիդնա և բադակտուց-

դարձային անտառներում յաճախ պատահում է գեղեցիկ քնա-
րահաւը, տափաստաններում էմու ջայլամը: Ընտանի կեն-
դանին եր մինչև եւրոպացիների գաղթելը չկային Աւստրա-
լիայում: Եւրոպացիները ափսոսելով բերին իրենց բոլոր ընտանի
կենդանիներից, որոնցից ներկայումս Աւստրալիայում շատ կան,
—մանաւանդ ոչխար, եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիներ և ձի:

4. ԱԶԳԱՐՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Աւստրալիան ունի ընդա-
մենը 5 միլիոն բնակիչ:

Համեմատաբար խիտ
բնակութիւն ունի միայն ա-
րևելեան մասը, որ յարմար
է երկրագործութեան և անաս-
նապահութեան համար: Այս-
տեղ է ապրում Աւստրալիայի
ամբողջ ազգաբնակչութեան
 $\frac{5}{3}$ մասը. չոր տափաստան-
ները անմարդաբնակ են հա-
մարեա ափսոսէս, ինչպէս ա-
նապատները:

Ազգաբնակչութեան ամե-
նամեծ մասը պատկանում է
սպիտակ ցեղին և բաղկա-
ցած է եւրոպացի գաղթական-
ներից, (գլխաւորապէս անգ-
լիացիներից): Դրանք տիրել
են ամբողջ Աւստրալիային և ապրում են գլխաւորապէս նրա
ամենաբերրի մասերում:

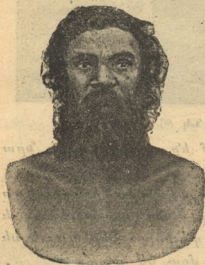
Իսկ Աւստրալիայի բնիկները կամ աւստրալիացիները
—սև ցեղին պատկանող վայրենիներ—կամ ոչնչացել են, և
կամ քշել են դէպի ամենաամայի վայրերը: Ներկայումս սև
աւստրալիացիների թիւը հաշւում են մօտ 60 հազար:

Նկ. 86. Կենգուրու:

Նկ. 87. Գնարահաւ:

Նկ. 88. Սեւ աւստրալիացի:

5. ԱՒՍՏՐԱԼԻԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Աւստրալիա մայրցամաքի վրայ գտնուում են անգլիական 5 գաղութներ. դրանք են՝ Վիկտորիա, Նոր Հաւաային Ուէլս, Բվինսլենդ, Հարաւային Աւստրալիա (հիւսիսային երկրամասը հետը) և Արեւմտեան Աւստրալիա: Տասմանիայի հետ միասին՝ այս գաղութները կազմում են «Աւստրալիական դաշնակցութիւն»: Թէպէտ երկրի կառավարութեան գլուխն է անգլիական ընդհանուր նահանգապետը, բայց

իրօք դաշնակցութիւնը համարեա անկախ է և կառավարում է իր երկրի ժողովրդական ներկայացուցիչների (ընդհանուր պարլամենտ) միջոցով հրատարակող օրէնքներով:

Դրա հետ միաժամանակ՝ ամեն մի գաղութ ունի—ինչպէս Հիւս. Ամեր. Մ.-Նահանգներում—իր առանձին կառավարութիւնը, իր օրէնքները և նահանգապետը, որ նշանակւում է Անգլիայի թագաւորի կողմից:

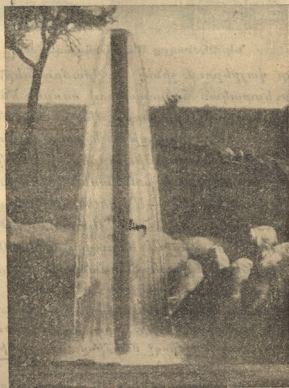
Ամենից շատ բնակիչներ ունի ամենափոքր գաղութը — Վիկտորիան,

ապա՝ Նոր Հար. Ուէլսը և Քվինսլենդը: Այդ գաղութներում
ամենից շատ զարգա-
ցած են՝ երկրագործու-
թիւնը, անասնապա-
հութիւնը և հանքա-
գործութիւնը: Այնտեղ
շատ լաւ աճում են
ցորեն և եգիպտացո-
րեն, արածում են ա-
հադին հօտերով՝ ոչ-
խար, եղջիւրաւոր կեն-
դանինք և ձիեր:

Նկ. 89. Աւստ. և Անգ. համեմատ. մեծութ:

Աւստրալիական շատ
անասնապահներ (սկզբաւ-
տերներ) ունեն տանտեղ
և նոյն իսկ հաբիւրաւոր
հազարներով անասուն-
ներ: Այդպիսի անասնա-
պահների ազարակները
կարծէք ամբողջ գիւղեր
լինեն: Բացի բնակու-
թեան համար յատկացը-
րած տներէց՝ այդտեղ
կան նաեւ մեծ շէնքեր՝
բուրգ, կաշի և նման բա-
ներ պահելու համար: Շատ
ազարակների մօտ փոր-
ւած են աբտէզեան
ջրհորներ: Իբրեւ հո-
վիւ ծառայում են սովո-
րաբար կիսավայրերի
աւստրալիացիները:

Աւստրալիայի սա-
րերը հարուստ են ու-
կով, որի արտա-
դրութեամբ աւստրա-
լիական գաղութները

Նկ. 90. Արեւելեան քար:

մրցում են նոյն իսկ Միացեալ-Նահանգների հետ: Բացի ոսկուց՝ այնտեղ գտնուում են նաև շատ արծաթ և քարածուխ:

Գործարաններ Աւստրալիայում քիչ կան. գործարանային արտադրութիւնների մեծ մասը եւրոպայից ու Ամերիկայից է բերւում այդտեղ: Բայց դրա փոխարէն՝ Աւստրալիայի առևտուրը մեծ է: Արտահանւում են՝ ոսկի, բուրդ, մորթիներ, ցորեն, միս, իւղ, նաև ձիեր և այլ անասուններ:

Նկ. 91. Փողոց Մելբուրն Բաղաւում:

Աւստրալիայի գաղթականները ձեռնարկող ոգի ունեն, կրթւած ժողովուրդ են: Նրանք անց են կացրել Աւստրալիայի արևելեան մասում բազմաթիւ երկաթուղային գծեր,

չոր վայրերում շինել են ջրամբարներ, արտէզեան ջրհորներ և արևեստական ճանապարհով ոռոգել են երկիրը: Իրենց կրթութեամբ նրանք մի փոքր միայն յետ են մնում ամերիկացիներից, — ունեն բազմաթիւ և բազմատեսակ դպրոցներ, հրատարակւում են բազմաթիւ գրքեր, լրագիրներ և հանգէսներ:

Աւստրալիայի ամենամեծ քաղաքները և նշանաւոր նաւահանգիստներն են. — Մելբուրն՝ Վիկտորիայում (500,000 բնակիչ), Սիդնէյ՝ Նոր Հար. Ուէլսում (500,000 բնակիչ) և Պորտ-Ադելայդում՝ Հար. Աւստրալիայում (160,000 բնակիչ): Այդ երեք քաղաքներում, նաև Տասմանիայի Հոբարտ քաղաքում, կան համալսարաններ:

Աւստրալիայի բնիկները կամ սև աւստրալիացիները ունեն սև, ալիքանման մազեր. խիտ մազով է ծածկւած ոչ միայն նրանց գլուխը, այլ և ամբողջ մարմինը: Նրանց միրուքն էլ շատ խիտ է լինում. կաշու գոյնը մոլդ-շագանակագոյն է, համարեա սև: Աւստրալիացիների ձեռները և ոտները թոյլ են, նրանց տեսողութիւնը և լսողութիւնը՝ շատ սուր: Իրենց մտաւոր զարգացմամբ աւստրալիացիները

շատ ցածր են նեգրերից: Աւստրալիացիները երկրագնդի ամենավայրենի ժողովուրդներից են: Կրակ ձեռք բերելու համար նրանք վերցնում են երկու կտոր չոր փայտ և շփում իրար ախշափ, մինչև որ կրակ դուրս գայ:

Սև աւստրալիացիները մեծ մասով մինչև օրս էլ անց են կացնում թափառաշրջիկ որսորդների կեանք՝ արևադարձային անտառներում կենդուրու և ուրիշ որս փնտրելով. Յաճախ որս չգտնելով՝ նրանք ուտում են սողուններ, օձեր և այլն. երբեմն ուտում են նոյնիսկ մարդու դիակ: Ապրում են քարայրերում կամ ծառի ճիւղերից շինած վրաններում: Վայրենիների թիւը Աւստրալիայում հետզհետէ պակասում է, — մասամբ այն պատճառով, որ նրանց աւելի ու աւելի են ճնշում սպիտակները, մասամբ էլ նրա համար, որ նրանց մէջ գոյութիւն ունի մանկասպանութեան սովորութիւնը. — թափառաշրջիկ կեանք վարելով՝ նրանց համար դժուար է երեխաներին հոտները տանել տեղից-տեղ, ուստի և յաճախ սպանում են նրանց:

Համարեա բոլոր սև աւստրալիացիները կոսպաշտ են:

Նկ. 92. Ռուս. տարած. Աւստրալիայում:

ՇԻՍՏՐԱԼԻՅՅԻ ԿԳՂԻՆԵՐԸ

1. Բ Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Աւստրալիային են պատկանում բազմաթիւ կղզիներ. նրանք բոլորը միասին առած կոչւում են Ովկիանիա:

Այդ կղզիներից քչերը միայն գտնւում են մայր ցամաքին մօտ. մեծամասնութիւնը ցրւած է մայր ցամաքից շատ հեռու՝ Մեծ ովկիանոսի մէջ. ուստի և այդ կղզիների բնութիւնը շատ է տարբերւում մայր ցամաքի բնութիւնից: Կղզիները ընկած են խում-խումբ: Նրանց մեծ մասը ձգւած է հիւսիս-արեւմուտքից հարաւ-արևելք: Նրանցից շատերի վրայ գտնւում են հանգած և գործող հրաբուխներ: Աւստրալիայի բոլոր կղզիները բաժանւում են երեք խմբի. 1) Մելանեզիա, որ բաղկացած է

ցամաքային կղզիներից և ընկնում է Աւստրալիայի հիւսիս-արեւելեան կողմում. այդ կղզիներն են—Նոր-Գվինէա, Բիսմարկի արշիպելագ, Սոդոմոնի կղզիներ, Նոր-Հերրիդեան, Նոր-Կալէդոնիա և Ֆիլի.—2) Նոր-Ջելանդիա, որ բաղկացած է երկու մեծ կղզիներից, և 3) Պոլինեզիա. այսպէս են կոչւում մնացած բազմաթիւ կղզիները:

Ամենամեծ կղզիներն են այդ բոլորի թւում՝ Նոր-Գվինէան (իր մեծութեամբ երկրորդ կղզին երկրագնդի վրայ), Նոր Զելանդիան և Նոր-Կալէդոնիան: Մնացած կղզիները շատ փոքր են և տասնեակներով կամ հարիւրներով միասին կղզիների մի խումբ են կազմում:

Աւստրալիայի կղզիների մեծամասնութիւնը կ'որակւի կան ծագում ունի. օրինակ՝ Կարոլինեան, Մարշալեան և այլ կղզիներ:

Հրաբխային ծագում ունեն օր. Պոլինեզիայի հետեւեալ կղզիները—Հաւայի (կամ Սանդվիչեան), Ընկերութեան, Մամօա, նաև Նոր-Ջելանդիայի հիւս. մեծ կղզին:

Նոր-Ջելանդիայի հարաւային կղզին, նաև Նոր-Կալէդոնիան, Նոր-Գվինէան և Մելանեզիայի շատ կղզիներ ցամաքային ծագում ունեն: Հնում նրանք հաւանօրէն Աւստրալիայի հետ միացած են եղել: Այդ կղզիների վրայ գտնւում են բարձր լեռնաշղթաներ: Նոր-Ջելանդիայում այդ սարերը ծածկւած են մշտական ձիւնով և սառցարաններով ու կոչւում են Հարաւային Ալպեր (նրանց գագաթը՝ Կոմլ սարը մօտ $3\frac{1}{2}$ վերստ բարձրութիւն ունի):

Ովկիանիայի կլիման համարեա ամեն տեղ արեւադարձային է, բայց ոչ շոգ, որովհետև հակայական ովկիանոսը զովացնում է օդը: Ովկիանիայի գլխաւոր քամիներն են՝ պասսատները, որոնք ամբողջ տարին անընդհատ փչում են: Նրանք շատ մեծ քանակութեամբ մթնոլորտային տեղումներ չեն բերում, բայց բերածն էլ բաւականաչափ է:

Բուսական և կենդանական աշխարհները Ովկիանիայի արեւմուտքում բաւական հարուստ են, բայց քանի արեւելք ենք գնում, այնքան էլ նրանք աղքատանում են: Նոր Գվինէայի

վրայ աճում են արևադարձային անտառներ, և ապրում են շատ կենդանիներ, մանաւանդ պարկաւորներ և բազմազան թռչուններ: Նոր Զելանդիան ծածկւած է մերձարևադարձային մրջտադարձ անտառներով, բայց կենդանիներ քիչ կան այնտեղ: Ովկիանոսի մէջ ցրիւ ընկած կղզիների վրայ վայրի աճող բոյսեր համարեա չկան, կենդանական աշխարհն էլ չափազանց աղքատ է:

Մշակովի բոյսերով բաւական հարուստ է Ովկիանիան, այդտեղ է կոկոսեան արմաւենու հայրենիքը, որ մինչև այժմ էլ տեղ-տեղ աճում է վայրի դրութեան մէջ:

Ընտանի կենդանիներից, մինչև եւրոպացիների գաղթելը, Ովկիանիայի բնակիչներին ծառայում էին միմիայն հաւը, շունը և խոզը, այն էլ ոչ բոլոր կղզիների վրայ: Եւրոպացիները Ովկիանիա փոխադրեցին իրենց ընտանի բոլոր կենդանիներից, առանձնապէս շատ կան ընտանի կենդանիներ Նոր-Զելանդիայի արօտատեղիներում:

7. ԱԶԳԱՅՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Ովկիանիայի ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է երեք՝ սև, դեղին, և սպիտակ ցեղերից: Սև ցեղին են պատկանում՝ աւստրալիացիներին ցեղակից պապուաաները կամ մելանեզիացիները, նրանք ապրում են՝ Մելանեզիա ընդհ. անւամբ կոչւած—Նոր Գվինէա, Բիսմարկի արշիպելագ, Սողոմոնի, Կալէդոնիայի և ուրիշ կղզիներում: Դեղին ցեղին պատկանում են մալայցիներին ցեղակից պոլինեզիացիները, որոնք ապրում են Լճկերութեան և ովկիանոսում ցրւած ուրիշ մանր կղզիներում: Սպիտակ ցեղին պատկանում են Եւրոպայից գաղթած-

Նկ. 93. Պուպուա:

ներքո՛ Սրանք իրենց ձեռքն են գցել ամբողջ Ովկիանիան, բայց ազգաբնակութեան խոշոր տարր կազմում են նրանք միայն Նոր Զելանդիայում: Իրենց կենցաղավարութեամբ պապուականները և պոլինեզիացիները համարեա ոչնչով չեն տարբերւում իրարից: Նրանց գլխաւոր զբաղմունքն է երկրագործութիւնը. մշակում են կոկոսի արմաւենի, հացի ծառ և գանազան արմտիք: Մեծ նշանակութիւն ունի նրանց համար դեռեւ ձկնորսութիւնը: Մեծ Ովկիանոսը հարուստ է ձկնով, ծովային խեցգետիններով, կրիայով և այլն. այս բոլորից կղզիների բնակիչները շատ են որսում: Նրանք շնորհալի ծովագնացներ են և իրենց նաւակներով յաճախ հեռաւոր տեղեր են գնում:

Հաւայի կղզիների վրայ, ուր շատ չինացիներ և եսպոնացիներ կան գաղթած, դաշտերը ծածկւած են բրնձի և շաքարեղէգի տնկարաններով:

Նոր Զելանդիայում եւրոպացի գաղթականների գլխաւոր զբաղմունքները նոյնն են, ինչ որ մայր ցամաքի վրայ.— անասնապահութիւն, երկրագործութիւն և հանքագործութիւն: Նոր Զելանդիայի արօտատեղիներում արածում են շատ միլիոններով ոչխար և եղջիրաւոր խոշոր կենդանիներ: Դաշտերում շատ լաւ աճում են ցորեն և եգիպտացորեն: Սարերում գետնում են շատ ոսկի և քարածուխ:

Ովկիանիայի բոլոր գաղութների մէջ ամենանշանաւորը Նոր Զելանդիան է: 100 տարի առաջ այնտեղ ապրում էին մարդակերներ, իսկ այժմ նրանց տեղում ապրում են կրթւած և աշխատասէր մարդիկ (թւով մօտ 800 հազար), որոնք շատ բանում ամերիկացիներին են նման (ծագումով նրանք ևս, գլխաւորապէս, անգլիացիներ են): Ամբողջ Նոր Զելանդիան ծածկւած է այժմ երկաթուղային ճանապարհների ցանցով. նրա ափերի երկայնութեամբ երթեկում են բազմաթիւ շոգենաւեր: Կղզու ափերին շինւել են քաղաքներ, որոնց մէջ նշանաւոր է Ուէլլինգտոն, որ գտնւում է Նոր Զելանդիայի հիւս. կղու վրայ: Թէպէտ Նոր Զելանդիան անգլիացիներին է պատկանում, բայց նա համարեա անկախ է, կառավարւում է իր սեփական պարլամենտով, որտեղ ժողովրդից ընտրւած ներկայացուցիչ-

ները օրէնքներ են մշակում և հրատարակում իրենց երկրի համար:

Տեղացի բնակիչները, որ մ ա օ ր ի են կոչւում, այժմ քիչ են թւով—մօտ 40 հազար: Նրանք մալայեան ցեղին են պատկանում և ընդունակ ժողովուրդ են: Նրանք բոլորն էլ բողոքական-քրիստոնեաներ են և ունեն նոյն իրաւունքները, ինչ եւրոպացի գաղթականները: Նրանց կենցաղավարութիւնը համարեա նոյնն է, ինչ սպիտակներինը:

Սոր-Գվինէա ընդարձակ կղզին համարեա ոչ մի նշանակութիւն չունի եւրոպացիների համար: Գաղթականութիւններ հաստատելու համար նա անպէտք է, որովհետեւ մատառոզ կլիմայ ունի. առևտրի համար էլ այդ կղզին կարևոր նշանակութիւն չունի, որովհետեւ այդտեղ բնակւող պապուանները աղքատ են:

Չնայելով այս բանին՝ կղզին բ ա ժ ա ն է է եւրոպական երեք տէրութիւնների մէջ.—նրա արևմտեան մասը պատկանում է Հոլանդիային, հարաւ-արեւելեան մասը՝ Անգլիային, Վիկտորիա կայսեր երկիրը (հարևան Բիսմարկի-արշիպելագի հետ) Գերմանիային:

Սոր-Կալէդոնիան ունի աւելի զով և միանգամայն առողջարար կլիմայ. բացի դրանից՝ նրա հարուստ է մետաղներով, մանաւանդ նիկելով: Այս կղզին պատկանում է Ֆրանսիացիներին և նրանց համար ծառայում է իբր աքսորավայր:

Մնացած կղզիներից աւելի նշանաւոր են՝ Հաւայի կղզիները, որոնք պատկանում են Հիւս. Ամ. Միացեալ Նահանգներին: Այդ կղզիների վրայ արդիւնաբերւում է շատ շքար: Հոնոլուլու գլխաւոր նաւահանգիստը ծառայում է իբր հանգստատեղի՝ Հիւս. Ամերիկայից Ասիա և Աւստրալիա կամ ընդհակառակը գնացող նաւերի համար:

Ատլանտեան և Հնդկական ովկիանոսների հարաւային մասերում ևս ցրւած են առանձնացած փոքրիկ կղզիներ: Այս կղզիները համարեա բոլորն էլ հրաբխային ծագում ունեն, ան-

քնակ են. միայն ձկնորսներ են գնում այդ կղզիները՝ կես ձուկ բռնելու համար: Աւելի ևս հեռու, հարաւային բեռնային շրջանակից այն կողմը, տարածւում է մի ընդարձակ ցամաք. դա Հարաւային Բեռնային մայր ցամաքն է: Այս մայր ցամաքը ուսումնասիրելը շատ դժւար է, որովհետեւ նրա ափերը ուղղաձիգ են, յաճախ նման են բարձր, ուղղահայեաց սառցէ պատնէշներին: Այս սառցէ պատնէշները կազմում են վերջաւորութիւնը այն հսկայական սառցակոյտերի, որոնցով ծածկւած է այդ ամբողջ երկիրը, այնպէս, ինչպէս Գրենլանդիան:

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Նրես	տող	տպած է	պիտի լինի
11	4 (ներքեկց)	Զիւլուսկին	Զիւլուսկին
15	9 (ն.)	Եանցէզձեան	Եանցէզձեան
20	10 (վերեկց)	Թանդագինները	Թանդագինները
23	8 (ն.)	կիրգիզներ	կիրգիզներ
24	14 (վ.)	ազգարնակութեան	ազգարնակութեան
34	9 (ն.)	անդլիական	անդլիական
37	9 (վ.)	բնակութիւն	բնակութիւն:
43	2 (ն.)	կամ	և
47	2, 4 (վ.)	բաղդհայական	բուդդհայական
»	13 (ն.)	տըշաւանքներ	տըշաւանքներ
48	10 (վ.)	ծիւն	անծրեւ
60	—	նկարը հակառակ դիրքով է տպւած	
82	10 (վ.)	ցուրտ	ցուրտ.
99	16 (վ.)	«նեգուս»	«նեգուս»:
102	20 (վ.)	չոր	չար
125	3 (ն.)	ժողովուրդ	ժողովուրդ
141	4 (վ.)	տնամնապահութեան	տնամնապահութեան

